

ABS 1.83.98

1

2

8508
27.10.00

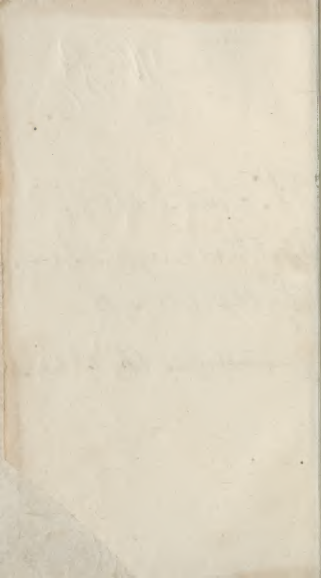
ms

W. Scott Elliot

W. Scott Elliot.

14 Buccleugh Place.
Edinburgh.

December 17, 1822.



C. CRISPI

SALLUSTII

BELLUM CATILINARIUM

ET

JUGURTHINUM.

1875

STATE

OF NEW YORK

IN SENATE

C. CRISPI

SALLUSTII

BELLUM CATILINARIUM

ET

JUGURTHINUM.

ACCURANTE

ADAMO DICKINSON

William Scott Elliot
Editio Stereotypica.

Edin. 17 Dec, 1822.

EDINBURGI:

TYPIS ACADEMICIS.

VENIUNT APUD BELL & BRADFUTE, STIRLING & SLADE,
ET FAIRBAIRN & ANDERSON, GUL. CREECH
SUCCESSORES.

1819.

117433

117433

117433

117433

117433

117433



C. CRISPI

SALLUSTII

BELLUM CATILINARIUM.

OMNIS homines, qui sese student praestare ceteris animalibus, summâ ope niti decet, vitam silentio ne transeant, veluti pecora, quae natura prona, atque ventri obedientia, finxit. Sed nostra omnis vis in animo et corpore sita: animi imperio, corporis servitio magis utimur: alterum nobis cum diis, alterum cum bellis commune est. Quò mihi rectius videtur ingenii, quàm virium, opibus gloriam quaerere; et, quoniam vita ipsa, quâ fruimur, brevis est, memoriam nostrî quàm maxumè longam efficere. Nam divitiarum et formae gloria fluxa atque fragilis; virtus clara aeternaque habetur. Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine corporis, an virtute animi, res militaris magis procederet. Nam et priùs, quàm incipias, consulto; et, ubi consulueris, maturè facto opus est. Ita utrumque per se indigena, alterum alterius auxilio eget.

II. Igitur initio reges (nam in terris nomen imperii id primum fuit) diversi, pars ingenium, alii corpus, exercebant: et jam tum vita hominum sine cupiditate agitabatur; sua cuique satis placebant. Postea verò quàm in Asia Cyrus, in Graecia Lace-

daemonii et Athenienses coepere urbes atque nationes subigere, lubidinem dominandi causam belli habere, maxumam gloriam in maximo imperio putare; tum demum periculo atque negotiis compertum est, in bello plurimùm ingenium posse. Quòd si regum atque imperatorum animi virtus in pace ita, utì in bello, valeret, aequabiliùs atque constantiùs sese res humanae haberent; neque aliud aliò ferri, neque mutari ac misceri omnia cerneret. Nam imperium facilè his artibus retinetur, quibus initio partum est. Verùm, ubi pro labore desidia, pro continentia et aequitate lubido atque superbia invasere, fortuna simul cum moribus immutatur. Ita imperium semper ad optimum quemque a minùs bono transfertur. Quae homines arant, navigant, aedificant, virtuti omnia parent. Sed multi mortales, dediti ventri atque somno, indocti incultique vitam, sicuti peregrinantes, transegere; quibus, profectò contra naturam, corpus voluptati, anima oneri fuit. Eorum ego vitam mortemque juxtà aestumo, quoniam de utrâque siletur. Verùm enim verò is demum mihi vivere atque frui animà videtur, qui, aliquo negotio intentus, praeclari facinoris, aut artis bonae famam quaerit. Sed, in magna copia rerum, aliud aliì natura iter ostendit.

III. POLCHRAM est bene facere reipublicae: etiam bene dicere haud absurdum est. Vel pace, vel bello, clarum fieri licet: et qui fecere, et qui facta aliorum scripsere, multi laudantur. Ac mihi quidem, tamen etsi haudquaquam par gloria sequatur scriptorem et auctorem rerum, tamen in primis arduum videtur res gestas scribere: primùm, quòd facta dictis sunt exaequanda: dehinc, quia plerique, quae delicta reprehenderis, malevolentia et invidia dicta putant: ubi de magnà virtute et gloria bonorum memores, quae sibi

quisque facilia factu putat, aequo animo accipit ; suprâ ea, veluti ficta, pro falsis ducit. Sed ego adolescentulus, initio, sicuti plerique, studio ad rempublicam latus sum ; ibique mihi advorsa multa fuere. Nam pro pudore, pro abstinentia, pro virtute ; audacia, largitio, avaritia vigeant. Quae tametsi animus aspernabatur, insolens malarum artium ; tamen, inter tanta vitia, imbecilla aetas ambitione corrupta tenebatur : ac me, cum ab reliquorum malis moribus dissentirem, nihilo minùs honoris cupido, eadem quae ceteros, fama atque invidia vexabat.

IV. Igitur, ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit, et mihi reliquam aetatem a republica procul habendam decrevi, non fuit consilium, societati atque desidiâ bonum otium conterere ; neque verò agrum colendo, aut venando, servilibus officiis intèntum, aetatem agere : sed a quo incepto studio me ambitio mala detinuerat, eodem regressus, statui res gestas populi Romani carptim, ut quaeque memoriâ digna videbantur, perscribere ; eò magis, quòd mihi a spe, metu, partibus reipublicae, animus liber erat. Igitur de Catilinae conjuratione, quàm verissimè potero, paucis absolvam : nam id facinus in primis ego memorabile existumo sceleris atque periculi novitate. De cujus hominis moribus pauca priùs explananda sunt, quàm initium narrandi faciam.

V. LUCIUS CATILINA, nobili genere natus, magnâ vi et animi et corporis, sed ingenio malo pravoque. Huic ab adolescentia bella intestina, caedes, rapinae, discordia civilis, grata fuere ; ibique juventutem suam exercuit. Corpus patiens inediae, vigiliae, alboris, suprâ quàm cuique credibile est : animus audax, subdolos, varius, cujuslibet rei simulator ac dissimulator ; alieni appetens, sui profusus, ardens in cupiditatibus ;

satis eloquentiae, sapientiae parum. Vastus animus immoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat. Hunc, post dominationem Lucii Sullae, libido maxima invaserat reipublicae capiundae; neque, id quibus modis adsequeretur, dum sibi regnum pararet, quidquam pensi habebat. Agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopiâ rei familiaris, et conscientia scelerum; quae utraque his artibus auxerat, quas supra memoravi. Incitabant praeterea corrupti civitatis mores, quos pessuma ac diversa inter se mala, luxuria atque avaritia, vexabant. Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis tempus admonuit, supra repetere, ac paucis instituta majorum domi militiaeque; quomodo rempublicam habuerint, quantamque reliquerint; et ut, paullatim immutata, ex pulcherrumâ pessuma ac flagitiosissima facta sit, disserere.

VI. URBEM Romam, sicuti ego accepi, condidere atque habuere initio Trojani, qui, Aeneâ duce, profugi, sedibus incertis vagabantur; cumque his Aborigines, genus hominum agreste, sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum. Hi postquam in una inoenia convenere, dispari genere, dissimili lingua, alii alio more viventes; incredibile memoratu est quàm facîle coaluerint. Sed, postquam res eorum, civibus, moribus, agris aucta, satis prospera satisque pollens videbatur, sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opulentia orta est. Igitur reges populi que finitimi bello tentare: pauci ex amicis auxilio esse; nam ceteri, metu percussi, a periculis aberant. At Romani, domi militiaeque intenti, festinare, parare, alius alium hortari; hostibus obviam ire; libertatem, patriam, parentesque, armis tegere; post, ubi pericula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia

portabant; magisque dandis, quàm accipiundis, beneficiis amicitias parabant. Imperium legitimum, nomen imperii regum habebant: delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sapientiâ validum, reipublicae consultabant: hi vel aetate, vel curae similitudine, PATRES appellabantur. Pòst, ubi regum imperium, quod initio conservandae libertatis, atque augendae reipublicae, fuerat, in superbiam dominationemque convertit; immutato more, annua imperia, binosque imperatores sibi fecere: eo modo minimè posse putabant per licentiam inolescere animum humanum.

VII. Sed eâ tempestate coepere se quisque extollere, magisque ingenium in promptu habere. Nam regibus boni, quàm mali, suspectiores sunt, semperque his aliena virtus formidolosa est. Sed civitas, incredibile memoratu est, adepta libertate, quantum brevi creverit: tanta cupido gloriae incesserat. Jam primum juvenus, simul laboris ac belli patiens erat, in castris per usum militiam discebat: magisque in decoris armis et militaribus equis, quàm in scortis atque conviviis, libidinem habebant. Igitur talibus viris non labor insolitus, non locus ullus asper aut arduus erat, non armatus hostis formidolosus: virtus omnia domuerat. Sed gloriae maxumum certamen inter ipsos erat: sic quisque hostem ferire, murum adscendere, conspici, dum tale facinus faceret, properabat: eas divitias, eam bonam famam magnamque nobilitatem putabant: laudis avidi, pecuniae liberales erant: gloriam ingentem, divitias honestas volebant. Memorare possem, quibus in locis maxumas hostium copias populus Romanus parvâ manu fuderit; quas urbes, naturâ munitas, pugnando ceperit; ni ea res longiùs ab incepto traheret.

VIII. SED profectò Fortuna in omni re dominatur : ea res cunctas, ex lubricine magis quàm ex vero, celebrat obscuratque. Atheniensium res gestae, sicuti ego existimo, satis amplae magnificaeque fuere; verùm aliquanto minores tamen, quàm famâ feruntur. Sed, quia provenire ibi magna scriptorum ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. Ita eorum, qui fecere, virtus tanta habetur, quantum verbis eam potuere extollere praeclara ingenia. At populo Romano numquam ea copia fuit : quia prudentissimus quisque negotiosus maxumè erat ; ingenium nemo sine corpore exercebat ; optumus quisque facere, quàm dicere ; sua ab aliis benefacta laudari, quàm ipse aliorum narrare, malebat.

IX. Igitur domi militiaeque boni mores colebantur ; concordia maxuma, minuma avaritia erat ; jus bonumque apud eos non legibus magis, quàm naturâ, valebat. Jurgia, discordias, simultates, cum hostibus exercebant : cives cum civibus de virtute certabant : in suppliciis deorum magnifici, domi parci, in amicos fideles erant. Duabus his artibus, audaciâ in bello ; ubi pax evenerat, aequitate, seque remque publicam curabant. Quarum rerum ego maxima documenta haec habeo ; quòd saepius vindicatum est in eos, qui contra imperium in hostem pugnaverant, quique tardiùs, revocati, bello excesserant, quàm qui signa relinquere, aut, pulsi, loco cedere ausi erant ; in pace verò, quòd beneficiis, quàm metu, imperium agitabant, et, acceptâ injuriâ, ignoscere quàm persequi malebant.

X. SED, ubi labore atque justitiâ respublica crevit, reges magni bello domiti, nationes ferae, et populi ingentes vi subacti, Carthago, aemula imperii Ro-

mani, ab stirpe interiit, cuncta maria terraeque patebant; saevire Fortuna, ac miscere omnia coepit. Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facillè toleraverant, iis otium, divitiae, optandae aliis, oneri miseriaeque fuere. Igitur primò pecuniae, deinde imperii cupido crevit: ea quasi materies omnium malorum fuere. Namque avaritia fidem, probitatem, ceterasque artis bonas subvertit; pro his, superbiam, crudelitatem, deos negligere, omnia venalia habere, edocuit: ambitio multos mortalis falsos fieri subegit; aliud clausum in pectore, aliud in lingua promptum habere; amicitias inimicitiasque non ex re, sed ex commodo, aestumare; magisque vultum, quàm ingenium, bonum habere. Haec primò paullatim crescere, interdum vindicari: pòst, ubi, contagio quasi, pestilentia invasit, civitas immutata, imperium, ex justissimo atque optumo, crudele intolerandumque factum.

XI. Sed primò magis ambitio, quàm avaritia, animos hominum exercebat: quod tamen vitium propius virtutem erat. Nam gloriam, honorem, imperium, bonus, ignavus, aequè sibi exoptant: sed ille verà viâ nititur; huic quia bonae artes desunt, dolis atque fallaciis contendit. Avaritia pecuniae studium habet, quam nemo sapiens concupivit: ea, quasi venenis malis imbuta, corpus animumque virilem effeminat: semper infinita, insatiabilis, neque copiâ, neque inopiâ, minuitur. Sed, postquam L. Sulla, armis receptâ republicâ, bonis initiis malos eventus habuit; rapere omnes, trahere, domum alius, alius agros cupe-re; neque modum, neque modestiam, victores habere, foeda crudeliaque in civibus facinora facere. Huc accedebat, quòd L. Sulla exercitum, quem in Asiam duc-taverat, quò sibi fidum faceret, contra morem majo-

rum luxuriosè nimisque liberaliter habuerat; loca amoena, voluptaria, facilè in otio feroels militum animos molliverant. Ibi primùm insuevit exercitus populi Romani amare, potare; signa, tabulas pictas, vasa caelata mirari; ea privatim ac publicè rapere; delubra spoliare; sacra profanaque omnia polluere. Igitur hi milites, postquam victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecere. Quippe secundae res sapientium animos fatigant: nae illi, corruptis moribus, victoriae temperarent.

XII. POSTQUAM divitiae honori esse coepere, et eas gloria, imperium, potentia, sequebatur; hebescere virtus, paupertas probro haberi, innocentia pro malevolentia duci coepit. Igitur, ex divitiis, juventutem luxuria atque avaritia cuni superbia invasere: raperc, consumere; sua parvi pendere, aliena cupere; pudorem, pudicitiam, divina atque humana promiscua, nihil pensi neque moderati habere. Operae pretium est, quum domos atque villas cognoveris in urbium modum exaedificatas, visere templa deorum, quae nostri majores, religiosissimi mortales, fecere. Verùm illi delubra deorum pietate, domos suâ gloriâ decorabant; neque victis quidquam praeter injuriae licentiam eripiebant. At hi contrà, ignavissimi homines, per summum scelus omnia ea sociis adimere, quae fortissimi viri victores reliquerant: proinde quasi injuriam facere, id demum esset imperio uti.

XIII. NAM quid ea memorem, quae, nisi iis qui videre, nemini credibilia sunt? a privatis compluribus subversos montes, maria constructa esse; quibus mihi videntur ludibrio fuisse divitiae; quippe, quas honestè habere licebat, abuti per turpitudinem properabant. Sed libido stupri, gancae, ceterique cultûs,

non minor incesserat. Viros pati muliebria, mulieres pudicitiam in propatulo habere; vescendi causâ, terrâ marique omnia exquirere; dormire priùs, quàm somni cupido esset; non famem, aut sitim, neque frigus, neque lassitudinem opperiri, sed ea omnia luxu antecapere. Haec juventutem, ubi familiares opes defecerant, ad facinora incendebant. Animus imbutus malis artibus haud facillè lubricinibus carebat: eò profusiùs omnibus modis quaestui atque sumptui deditus erat.

XIV. In tanta tamque corrupta civitate, Catilina, id quod factu facillimùm erat, omnium flagitiorum atque facinorum circùm se, tamquam stipatorum, ceteras habebat. Nam, quicumque impudicus, adulter, ganeò, manu, ventre, pene, bona patria lacera-verat; quique alienum aes grande conflaverat, quo flagitium aut facinus redimeret; praeterea, omnes undique parricidae, sacrilegi, convicti judiciùs, aut pro factis iudicium timentes; ad hoc, quos manus atque lingua perjurio aut sanguine civili alebat; postremò, omnes, quos flagitium, egestas, conscius animus exagitabat; ii Catilinae proximi familiaresque erant. Quòd si quis etiam a culpa vacuus in amicitiam ejus inciderat, quotidiano usu atque illecebris facillè par similisque ceteris efficiebatur. Sed maxumè adolescentium familiaritates adpetebat: eorum animi molles, et aetate fluxi, dolis haud difficulter capiebantur. Nam, uti cujusque studium ex aetate flagrabat, aliis scorta praebere, aliis canes atque equos mercari; postremò, neque sumptui, neque modestiae suae parcere, dum illos obnoxios fidosque faceret. Scio fuisse nonnullos, qui ita aestumarent, juventutem, quae domum Catilinae frequentabat, parùm honestè pudicitiam habuisse: sed ex aliis rebus

magis, quàm quod cuiquam compertum foret, haec fama valebat.

XV. JAM primùm adolescens Catilina multa nefanda stupra fecerat; cum virgine nobili, cum sacerdote Vestae, alia hujuscemodi contra jus fasque. Postremò, captus amore Aureliae Orestillae, cujus, praeter formam, nihil umquam bonus laudavit; quòd ea nubere illi dubitabat, timens privignum adultà aetate; pro certo creditur, necato filio, vacuam domum sceleris nuptiis fecisse. Quae quidem res mihi in primis videtur caussa fuisse facinoris maturandi. Namque animus impurus, dis hominibusque infestus, neque vigiliis, neque quietibus sedari poterat; ita conscientia mentem excitam vastabat. Igitur colos exsanguis, foedi oculi, citus modò, modò tardus incessus; prorsus in facie vultuque recordia inerat.

XVI. SED juventutem, quam, ut suprà diximus, illexerat, multis modis mala facinora edocebat. Ex illis testes signatoresque falsos commodare; fidem, fortunas, pericula vilia habere; pòst, ubi eorum famam atque pudorem attriverat, majora alia imperabat: si caussa peccandi in praesens minùs suppetebat, nihilo minùs insontes, sicuti sontes, circumvenire, jugulare: scilicet, ne per otium torpescerent manus aut animus, gratuito potiùs malus atque crudelis erat. His amicis sociisque confisus, Catilina, simul quòd aes alienum per omnis terras ingens erat, et quòd plerique Sullani milites, largiùs suo usi, rapinarum et victoriae veteris memores, civile bellum exoptabant, opprimundae reipublicae consilium cepit. In Italia nullus exercitus: Cn. Pompeius in extremis terris bellum gerebat: ipsi consulatum petundi magna spes: senatus nihil sanè intentus: tutae tranquillaeque res omnes: sed ea prorsus opportuna Catilinae.

XVII. Igitur circiter Kalendas Junias, L. Caesare et C. Figulo consulibus, primò singulos appellare: hortari alios, alios tentare: opes suas, imparatam rempublicam, magna praemia conjurationis docere. Ubi satis explorata sunt, quae voluit, in unum omnis convocat, quibus maxuma necessitudo, et plurimum audaciae. Eò convenere, senatorii ordinis, P. Lentulus Sura, P. Autronius, L. Cassius Longinus, C. Cethegus, P. et Servius Sullae Servii filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M. Porcius Laeca, L. Bestia, Q. Curius: praeterea, ex equestri ordine, M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P. Gabinius Capito, C. Cornelius: ad hoc multi ex coloniis et municipiis, domi nobiles. Erant praeterea complures paullò occultius consilii hujusce participes nobiles, quos magis dominationis spes hortabatur, quàm inopia, aut alia necessitudo. Ceterùm juvenus pleraque, sed maximè nobilium, Catilinae inceptis favebat: quibus in otio vel magnificè, vel molliter, vivere copia erat, incerta pro certis, bellum, quàm pacem, malebant. Fuere item eà tempestate, qui crederent M. Licinium Crassum non ignarum ejus consilii fuisse; quia Cn. Pompeius, invsus ipsi, magnum exercitum ductabat, cujusvis opes voluisse contra illius potentiam crescere; simul confisum, si conjunctio valisset, facile apud illos principem se fore.

XVIII. Sed antea item conjuravere pauci contra rempublicam, in quibus Catilina; de qua, quàm verisimulè potero, dicam. L. Tullo, M. Lepido consulibus, P. Autronius et P. Sulla, legibus ambitus interrogati, poenas dederant. Pòst paullò Catilina, pecuniarum repetundarum reus, prohibitus erat consulatum petere, quòd intra legitimos dies profiteri nequiverit. Erat eodem tempore Cn. Piso, adoles-

cens nobilis, summae audaciae, egens, factiosus, quem ad perturbandam rempublicam inopia atque mali mores stimulabant. Cum hoc, Catilina et Autronius, circiter Nonas Decembris, consilio communicato, parabant in Capitolio Kalendis Januariis L. Cottam et L. Torquatum consules interficere; ipsi, fascibus correptis, Pisonem cum exercitu ad obtinendas duas Hispanias mittere. Eâ re cognitâ, rursus in Nonas Februarias consilium caedis transtulerant. Jam tum non consulibus modò, sed plerisque senatoribus, perniciem machinabantur. Quòd nî Catilina maturâset procuria signum sociis dare, eo die, post conditam urbem Romanam, pessimum facinus patratum foret. Quia nondum frequentes armati convenerant, ea res consilium diremit.

XIX. POSTEA Piso in citeriorem Hispaniam quaestor pro praetore missus est, adnitente Crasso, quod eum infestum inimicum Cn. Pompeio cognoverat. Neque tamen senatus provinciam invitus dederat: quippe foedum hominem a republica procul esse volebat: simul, quia boni quàm plures praesidium in eo putabant: et jam tum potentia Cn. Pompeii formidolosa erat. Sed is Piso, in provinciam, ab equitibus Hispanis, quos in exercitu ductabat, iter faciens, occisus est. Sunt qui ita dicunt, imperia ejus injusta, superba, crudelia, barbaros nequivisse pati: alii autem, equites illos, Cn. Pompeii veteres fidosque clientes, voluntate ejus Pisonem adgressos; numquam Hispanos praeterea tale facinus fecisse, sed imperia saeva multa antea perpessos. Nos eam rem in medio relinquemus. De superiore conjuratione satîs dictum.

XX. CATILINA ubi eos, quos paullò antè memoravi, convellisse videt; tametsi cum singulis multa

saepe egerat, tamen in rem fore credens universos
adpellare et cohortari, in abditam partem aedium
secedit; atque ibi, omnibus arbitris procul amotis,
orationem hujuscemodi habuit. “ Ní virtus fidesque
“ vestra spectata mihi forent, nequidquam opportuna
“ res cecidisset; spes magna, dominatio, in manibus
“ frustra fuissent: neque ego per ignaviam, aut vana
“ ingenia, incerta pro certis captarem. Sed, quia
“ multis et magnis tempestatibus vos cognovi fortes
“ fidosque mihi, eò animus ausus maxumum atque put-
“ cherrimum facinus incipere: simul, quia vobis, ea-
“ dem mihi, bona malaque intellexi; nam idem velle
“ atque nolle, ea demùm firma amicitia est. Sed, ego
“ quae mente agitavi, omnes jam antea diversi audistis.
“ Ceterùm mihi in dies magis animus accenditur, cùm
“ considero, quae conditio vitae futura sit, nisi nosmet
“ ipsi vindicamus in libertatem. Nam, postquam res-
“ publica in paucorum jus atque ditionem concessit,
“ semper illis reges, tetrarchae vectigales esse; populi,
“ nationes stipendia pendere; ceteri omnes, strenui,
“ boni, nobiles atque ignobiles, vulgus fuimus, sine
“ gratiâ, sine auctoritate, his obnoxii, quibus, si res-
“ publica valeret, formidini essemus. Itaque omnis
“ gratia, potentia, honos, divitiae apud illos sunt, aut
“ ubi illi volunt: repulsas nobis reliquere, pericula,
“ judicia, egestatem. Quae quousque tandem patie-
“ mini, fortissimi viri? Nonne emori per virtutem
“ praestat, quàm vitam miseram atque inhonestam,
“ ubi alienae superbiae ludibrio fueris, per dedecus a-
“ mittere? Verùm enim verò, pro deùm atque homi-
“ num fidem! victoria nobis in manu: viget aetas,
“ animus valet; contrà illis, annis atque divitiis, om-
“ nia consenuerunt. Tantummodò incepto opus est:
“ cetera res expediet. Etenim quis mortalium, cui

“ virile ingenium, tolerare potest, illis divitias superare,
 “ quas profundant in extruendo mari et montibus co-
 “ aequandis; nobis rem familiarem etiam ad necessa-
 “ ria deesse? illos binas, aut ampliùs, domos continu-
 “ are; nobis larem familiarem nusquam ullum esse?
 “ Cùm tabulas, signa, toreumata emunt; nova diru-
 “ unt, alia aedificant; postremò omnibus modis pecu-
 “ niam trahunt, vexant: tamen summà libidine divi-
 “ tias vincere nequeunt. At nobis domi inopia, foris
 “ aes alienum; mala res, spes multò asperior: denique,
 “ quid reliqui habemus praeter miseram animam?
 “ Quin igitur expergiscimini? En illa, illa, quam saepe
 “ optastis, libertas, praeterea divitiae, decus, gloria,
 “ in oculis sita sunt! fortuna omnia victoribus prae-
 “ mia posuit. Res, tempus, pericula, egestas, belli
 “ spolia magnifica magis, quàm oratio, hortentur. Vel
 “ imperatore, vel milite me utimini: neque animus,
 “ neque corpus a vobis aberit. Haec ipsa, ut spero,
 “ vobiscum consul agam, nisi fortè animus fallit, et vos
 “ servire, quàm imperare, parati estis.”

XXI. POSTQUAM accepere ea homines, quibus mala
 abunde omnia erant, sed neque res, neque spes bona
 ulla; tamen etsi illis quietà movere magna merces
 videbatur, tamen postulare plerique, uti proponeret,
 quae conditio belli foret; quae praemia armis pete-
 rent: quid ubique opis aut spei haberent. Tum Ca-
 tilina polliceri tabulas novas, proscriptionem locuple-
 tium, magistratus, sacerdotia, rapinas, alia omnia quae
 bellum, atque libido victorum fert. Praeterea, esse
 in Hispanià citeriore Pisonem, in Mauritanià cum
 exercitu P. Sittium Nucerinum, consilii sui participes:
 petere consulatum C. Antonium, quem sibi collegam
 fore speraret, hominem et familiarem, et omnibus
 necessitudinibus circumventum: cum eo se consulens

initium agendi facturum. Ad hoc, maledictis increpat omnis bonos: suorum unumquemque nominans laudare: admonebat alium egestatis, alium cupiditatis suae, complures periculi aut ignominiae, multos victoriae Sullanae, quibus ea praedae fuerat. Postquam omnium animos alacris videt; cohortatus, ut petitionem suam curae haberent, conventum dimisit.

XXII. FUERE eâ tempestate, qui dicerent, Catilinam, oratione habitâ, cùm ad iusjurandum populares sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem, vino permixtum, in pateris circumtulisse; inde, cùm post execrationem omnes degustavissent, sicuti in sollemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum, atque eò, dictitare, fecisse, quò inter se fidi magis forent, alius alii tanti facinoris conscii. Nonnulli ficta haec, multa praeterea, existumabant ab iis, qui Ciceronis invidiam, quae postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum, qui poenas dederant. Nobis ea res pro magnitudine parùm comperta est.

XXIII. SED in eâ conventionem fuit Q. Curius, natus haud obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus; quem censores senatu probri gratiâ amoverant. Huic homini non minor vanitas, quàm audacia: neque reticere, quae audierat, neque suamet ipse scelera occultare: prorsus neque dicere, neque facere, quidquam pensi habebat. Erat ei cum Fulviâ, muliere nobili, stupri vetus consuetudo: cui cùm minùs gratus esset, quia inopiâ minùs largiri poterat, repentè glorians maria montesque polliceri coepit; minari interdum ferro, nisi obnoxia foret; postremò ferociùs agitare, quàm solitus erat. At Pulvia, insolentiae Curii causâ cognitâ, tale periculum reipublicae haud occultum habuit; sed, sublato auctore, de

Catilinae conjuratione quae quoque modo audierat, compluribus narravit. Ea res imprimis studia hominum accendit ad consulatum mandandum M. Tullio Ciceroni. Namque antea pleraque nobilitas invidiâ aestuabat, et quasi pollui consulatum credebant, si eum, quamvis egregius, homo novus adeptus foret. Sed, ubi periculum advenit, invidia atque superbia pòst fuere.

XXIV. Igitur, comitiis habitis, consules declarantur M. Tullius et C. Antonius; quod factum primò populares conjurationis concusserat. Neque tamen Catilinae furor minuebatur; sed in dies plura agitare; arma per Italiam locis opportunis parare; pecuniam, suâ aut amicorum fide sumtam mutuam, Faesulas ad Manlium quemdam portare, qui postea princeps fuit belli faciendi. Eâ tempestate plurimos cujusque generis homines adscivisse dicitur; mulieres etiam aliquot, quae primò ingentis sumtus stupro corporis toleraverant; pòst, ubi aetas tantummodò quaestui, neque luxuriae, modum fecerat, aes alienum grande conflaverant: per eas se Catilina credebat posse servitia urbana sollicitare, urbem incendere, viros earum vel adungere sibi, vel interficere.

XXV. Sed in his erat Sempronia, quae multa saepe virilis audaciae facinora commiserat. Haec mulier genere atque formâ, praeterea viro, liberis satîs fortunata: litteris Graecis atque Latinis docta, psallere, saltare elegantius, quàm necesse est probae: multa alia, quae instrumenta luxuriae sunt. Sed ei caviora semper omnia, quàm decus, atque pudicitia fuit: pecuniae an famae minùs parceret, haud facîle decerneres: libido sic accensa, ut saepius peteret viros, quàm peteretur. Sed ea saepe antehac fidem prodiderat, creditum abjuraverat, caedis conscia fuerat,

luxuriâ atque inopiâ praeceps abierat. Verùm ingenium ejus haud absurdum: posse versus facere, jocum movere, sermone uti vel modesto, vel molli, vel procaci: prorsus multae facetiae, multusque lepos inerat.

XXVI. His rebus comparatis, Catilina nihilo minus in proximum annum consulatum petebat; sperans, si designatus foret, facilè se ex voluntate Antonio usurum. Neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni. Neque illi tamen ad cavendum dolus aut astutiae deerant. Namque, a principio consulatus sui, multa pollicendo per Fulviam effecerat, ut Q. Curius, de quo paullò antè memoravi, consilia Catilinae sibi proderet. Ad hoc, collegam suum Antonium pactione provinciae perpulerat, ne contra rempublicam sentiret; circum se praesidia amicorum atque clientium occultè habebat. Postquam dies comitiorum venit, et Catilinae neque petitio, neque insidiae, quas consulibus in campo fecerat, prosperè cessere; constituit bellum facere, et extrema omnia experiri, quoniam quae occultè tentaverat aspera foedaque evenerant.

XXVII. Igitur C. Manlium Faesulas atque in eam partem Etruriae, Septimium quemdam, Camertem, in agrum Picenum, C. Julium in Apuliam dimisit; praeterea alium aliò, quem ubique opportunum credebatur. Interea Romae multa simul moliri: consuli insidias tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obsidere: ipse cum telo esse, item alios jubere: hortari, uti semper intenti paratique essent; dies noctesque festinare, vigilare, neque insomniis neque labore fatigari. Postremò, ubi multa agitantì nihil procedit, rursus intempestà nocte conjurationis principes convocat per M. Porcium Laecam:

ibique, multa de ignaviâ eorum questus, docet, se Manlium praemisisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma paraverat; item alios in alia loca opportuna, qui initium belli facerent; seque ad exercitum proficisci cupere, si priùs Ciceronem oppressisset; eum suis consiliis multùm obficere.

XXVIII. Igitur, perterritis ac dubitantibus ceteris, C. Cornelius, eques Romanus, operam suam pollicitus, et cum eo L. Vargunteius, senator, constituere eâ nocte paullò pòst cum armatis hominibus, sicuti salutatum, introire ad Ciceronem, ac de improvviso domi suae imparatum confodere. Curius, ubi intellegit quantum periculi consuli impendeat, propere per Fulviam dolum, qui parabatur, enunciat. Ita illi, januâ prohibiti, tantum facinus frustra susceperant. Interea Manlius in Etruriâ plebem sollicitare, egestate simul, ac dolore injuriae, novarum rerum cupidam, quòd, Sullae dominatione, agros bonaque omnia amiserat; praeterea latrones cujusque generis, quorum in eâ regione magna copia erat; nonnullos ex Sullanis colonis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerant.

XXIX. Ea cùm Ciceroni nunciarentur, ancipiti malo permotus, quòd neque urbem ab insidiis privato consilio longiùs tueri poterat, neque exercitus Manlii quantus, aut quo consilio foret, satìs compertum habebat, rem ad senatum refert, jam antea volgi rumoribus exagitatam. Itaque, quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, DARENT OPERAM CONSULES, NE QUID RESPUBLICA DETRIMENTI CAPERET. Ea potestas per senatum, more Romano, magistratui maxuma permittitur; exercitum parare, bellum gerere, coërcere omnibus modis socios atque civis; domi militiaeque imperium atque iudicium summum

habere: aliter, sine populi jussu, nulli earum rerum consuli jus est.

XXX. Post paucos dies L. Saenius, senator, in senatu litteras recitavit, quas Faesulis adlatas sibi dicebat; in quibus scriptum erat, C. Manlium arma cepisse, cum magnâ multitudine, ante diem vi Kalendas Novembris. Simul, id quod in tali re solet, alii portenta atque prodigia nunciabant; alii conventus fieri, arma portari, Capuae atque in Apuliâ servile bellum moveri. Igitur senati decreto Q. Marcius Rex Faesulas, Q. Metellus Creticus in Apuliam circumque loca missi: ii utrique ad urbem imperatores erant, impediti, ne triumpharent, calumniâ paucorum, quibus omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat. Sed praetores, Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum; iisque permissum, uti pro tempore atque periculo exercitum compararent: ad hoc, si quis indicavisset de conjuratione, quae contra rempublicam facta erat, praemium servo libertatem, et sestertia centum; libero impunitatem ejus rei, et sestertia ducenta: item [decrevere], uti gladiatoriae familiae Capuam et in cetera municipia distribuerentur pro cujusque opibus; Romae per totam urbem vigiliae haberentur, iisque minores magistratus praessent.

XXXI. QUIBUS rebus permota civitas, atque immutata urbis facies: ex summâ laetitiâ atque lasciviâ, quae diuturna quies pepererat, repentè omnis tristitia invasit: festinare, trepidare; neque loco nec homini cuiquam satîs credere; neque bellum gerere, neque pacem habere; suo quisque metu pericula metiri. Ad hoc, mulieres, quibus reipublicae magnitudine bellî timor insolitus, afflictae sese, manus supplices ad coelum tendere; miserari parvos liberos; rogare,

omnia pavere; superbiâ atque deliciis amissis, sibi patriaeque diffidere. At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat, tamen etsi praesidia parabantur, et ipse lege Plautiâ interrogatus ab L. Paulo. Postremò dissimulandi caussâ, atque sui expurgandi, sicuti jurgio lacessitus foret, in senatum venit. Tum M. Tullius consul, sive praesentiam ejus timens, seu irâ commotus, orationem habuit luculentam, atque utilem reipublicae; quam postea scriptam edidit. Sed, ubi ille adsedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso voltu, voce supplici postulare, Patres conscripti ne quid de se temere crederent: eâ familiâ ortum, ita ab adolescentiâ vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet: ne aestumarent, sibi, patricio homini, cujus ipsius, atque majorum plurima beneficia in plebem Romanam essent, perditâ republicâ opus esse, cùm eam servaret M. Tullius, inquilinus civis urbis Romae. Ad hoc maledicta alia cùm adderet; obstrepere omnes, hostem atque parricidam vocare. Tum ille furibundus: “Quoniam quidem
“circumventus,” inquit, “ab inimicis praeceps agor,
“incendium meum ruinâ restinguam.”

XXXII. DEIN se ex curiâ domum proripuit: ibi multa secum ipse volvens; quòd neque insidiae consuli procedebant, et ab incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, optimum factum credens, exercitum augere, ac priùs, quàm legiones scriberentur, antecapere quae bello usui forent; nocte intempestâ cum paucis in Manliana castra profectus est. Sed Cethego atque Lentulo, ceterisque quorum cognoverat promptam audaciam, mandat, quibus rebus possent, opes factionis confirment, insidias consuli maturent, caedem, incendia, aliaque belli facinora parent: sese propediem cum magno exercitu ad urbem accessu-

rum. Dum haec Romae geruntur, C. Manlius ex suo numero ad Marcium Regem mittit, cum mandatis hujuscemodi:

XXXIII. " Deos hominesque testamur, impera-
" tor, nos arma neque contra patriam cepisse, neque
" quò periculum homini faceremus, sed uti corpora
" nostra ab injuriâ tuta forent; qui miseri, egentes, vi-
" olentiâ atque crudelitate foeneratorum, plerique pa-
" triae, sed omnes famâ atque fortunis, expertes su-
" mus: neque cuiquam nostrum licuit, more majorum,
" lege uti, neque, amisso patrimonio, liberum corpus
" habere; tanta saevitia foeneratorum atque praetoris
" fuit. Saepe majores vestrum, miseriti plebis Roma-
" nae, decretis suis inopiae opitulati sunt: ac novis-
" sumè memoriâ nostrâ, propter magnitudinem aeris
" alieni, volentibus omnibus bonis, argentum aere
" solutum est. Saepe ipsa plebes aut dominandi stu-
" dio permota, aut superbiâ magistratuum, armata a
" patribus secessit. At nos non imperium neque di-
" vitias petimus, quarum rerum causâ bella atque
" certamina omnia inter mortalis sunt; sed liberta-
" tem, quam nemo bonus, nisi cum animâ simul, amit-
" tit. Te atque senatum obtestamur, consulatis mi-
" seris civibus; legis praesidium, quod iniquitas praec-
" toris eripuit, restituatis; neve eam necessitudinem
" imponatis, ut quaeramus, quonam modo ulti maxu-
" mè sanguinem nostrum pereamus."

XXXIV. Ad haec Q. Marcius: Si quid ab senatu petere vellent, ab armis discedant, Romam supplices proficiscantur: eâ mansuetudine atque misericordiâ senatum populumque Romanum semper fuisse, ut nemo unquam ab eo frustra auxilium petiverit. At Catilina ex itinere plerisque consularibus, praeterea optumo cuique, litteras mittit; Se falsis criminibus

circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunae cedere, Massiliam in exilium proficisci; non quò sibi tanti sceleris conscius; sed uti respublica quieta foret, neve ex suâ contentione seditio oriretur. Ab his longè diversas [litteras] Q. Catulus in senatu recitavit, quas sibi nomine Catilinae redditas dicebat: earum exemplum infrà scriptum.

XXXV. " L. CATILINA Q. Catulo S. Egregia
 " tua fides, re cognitâ, gratam in magnis periculis fi-
 " duciam commendationi meae tribuit. Quamobrem
 " defensionem in novo consilio non statui parare; sa-
 " tisfactionem ex nullâ conscientîâ de culpâ propo-
 " nere decrevi, quam, me dius fidius, veram licet cog-
 " noscas. Injuriis contumeliisque concitatus, quòd,
 " fructu laboris industriaeque meae privatus, statum
 " dignitatis non obtinebam, publicam miserorum caus-
 " sam pro meâ consuetudine suscepi: non quin aes
 " alienum meis nominibus ex possessionibus solvere
 " possem, cum alienis nominibus liberalitas Orestillae
 " suis filiaeque copiis persolveret: sed quòd non dig-
 " nos homines honore honestatos videbam, meque
 " falsâ suspicione alienatum sentiebam. Hoc nomine
 " satîs honestas pro meo casu spes reliquae dignitatis
 " conservandae sum secutus. Plura cùm scribere vel-
 " lem, nunciatum est, vim mihi parari. Nunc Ores-
 " tillam commendo, tuaeque fidei trado: eam ab in-
 " juriâ defendas, per liberos tuos rogatus. Haveto."

XXXVI. SED ipse, paucos dies commoratus apud C. Flaminium Flammam in Agro Arretino, dum vicinitatem, antea sollicitatam, armis exornat, cum fascibus atque aliis imperil insignibus in castra ad Manlium contendit. Haec ubi Romae comperta sunt; senatus Catilinam et Manlium hostes judicat; ceterae multitudini diem statuit, ante quam sine fraude lice-

ret ab armis discedere, praetèr rerum capitalium condemnatis. Praeterea decernit, uti consules dilectum habeant; Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet; Cicero urbi praesidio sit. Eà tempestate mihi imperium populi Romani multò maxumè miserabile visum: cui cùm, ad occasum ab ortu solis, omnia domita armis paterent, domi otium atque divitiae, quae prima mortales putant, adfluerent; fuere tamen cives, qui seque remque publicam obstinatis animis perditum irent. Namque, duobus senati decretis, ex tantà multitudine neque praemio inductus conjurationem patefecerat, neque ex castris Catilinae quisquam omnium discesserat: tanta vis morbi, uti tabes, plerosque civium animos invaserat.

XXXVII. Neque solùm illis aliena mens erat, qui conscii conjurationis; sed omnino cuncta plebes novarum rerum studio Catilinae incepta probabat. Id adeò more suo videbatur facere. Nam semper in civitate, quis opes nullae sunt, bonis invident, malos extollunt; vetera odere, nova exoptant; odio suarum rerum mutari omnia student; turbà atque seditionibus sine curà aluntur, quoniam egestas facilè habetur sine damno. Sed urbana plebes, ea verò praeceps ierat multis de causis. Primùm omnium, qui ubique probro atque petulantia maxumè praestabant; item alii per dedecora, patrimoniis amissis; postremò omnes quos flagitium aut facinus domo expulerat; ii Romam, sicuti in sentinam, confluxerant. Deinde, multi memores Sullanae victoriae, quòd ex gregariis militibus alios senatores videbant, alios ita divites, uti regio victu atque cultu aetatem agcrent, sibi quisque, si in armis forent, ex victoria talia sperabant. Praeterea, juvenus quae in agris manuum mercede inopiam toleraverat, privatis atque publicis largitionibus

excita, urbanum otium ingrato labori praetulerant. Eos atque alios omnis malum publicum aiebat. Quò minùs mirandum, homines egentis, malis moribus, maxumâ spe, reipublicae juxtâ ac sibi consuluisse. Praeterea, quorum, victoriâ Sullae, parentes proscripti, bona erepta, jus libertatis imminutum erat, haud sanè alio animo belli eventum expectabant. Ad hoc, quicumque aliarum atque senati partium erant, conturbari rempublicam, quàm minùs valere ipsi, malebant. Id adeò malum multos post annos in civitatem reverterat.

XXXVIII. NAM, postquam, Cn. Pompeio et M. Crasso Consulibus, tribunitia potestas restituta, homines adolescentes, summam potestatem nacti, quibus aetas animusque ferox, coepere, senatum criminando, plebem exagitare; dein, largiundo atque pollicitando, magis incendere; ita ipsi clari potentesque fieri. Contra eos summâ ope nitebatur pleraque nobilitas, senati specie, pro suâ magnitudine. Namque, uti paucis absolvam, per illa tempora quicumque rempublicam agitavere, honestis nominibus, alii, sicuti populi jura defenderent, pars, quò senati auctoritas maxuma foret; bonum publicum simulantes, pro suâ quisque potentiâ certabant: neque modestia, neque modus contentionis erat: utrique victoriam crudeliter exercebant.

XXXIX. SED, postquam Cn. Pompeius ad bellum maritimum atque Mithridaticum missus; plebis opes imminutae, paucorum potentia crevit. Hi magistratus, provincias, aliaque omnia tenere: ipsi innoxii, florentes, sine metu aetatem agere; ceteros judiciis terrere, quò plebem in magistratu placidiùs tractarent. Sed, ubi primùm dubiis rebus novandis spes oblata, vetus certamen animos eorum arrexit. Quod si pri-

mo proelio Catilina superior, aut aequâ manu, discessisset; profectò magna clades atque calamitas rempublicam oppressisset, neque illis, qui victoriam adepti, diutius eâ uti licuisset, quin defessis et exsanguibus, qui plùs posset, imperium atque libertatem extorqueret. Fuere tamen extra conjurationem complures, qui ad Catilinam initio profecti sunt: in his A. Fulvius, senatoris filius; quem, retractum ex itinere, parens necari jussit. Iisdem temporibus Romae Lentulus, sicuti Catilina praeceperat, quoscumque moribus aut fortunâ novis rebus idoneos credebatur, aut per se, aut per alios sollicitabat; neque solùm cives, sed cujuscumodi genus hominum, quod modò [bello] usui foret.

XL. Igitur P. Umbrenus cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum requiratur, eosque, si possit, impellat ad societatem belli; existumans, publicè privatimque aere alieno oppressos, praeterea, quòd naturâ gens Gallica bellicosa esset, facilè eos ad tale consilium adduci posse. Umbrenus, quòd in Galliâ negotiatus, plerisque principibus notus erat, atque eos noverat: itaque sine morâ, ubi primùm legatos in foro conspexit, percunctatus pauca de statu civitatis, et quasi dolens ejus casum, requirere coepit, quem exitum tantis malis sperarent. Postquam illos videt queri de avaritiâ magistratuum, accusare senatum, quòd in eo auxilii nihil esset; miseris suis remedium mortem exspectare: "At ego," inquit, "vobis, si modò viri esse voltis, rationem ostendam, quâ tanta ista mala effugiatis." Haec ubi dixit, Allobroges, in maximam spem adducti, Umbrenum orare, uti sui misereretur: nihil tam asperum, neque tam difficile, quin cupidissimè facturi essent, dum ea res civitatem aere alieno liberaret. Ille eos in domum D. Bruti

perducit, quòd foro propinqua erat, neque aliena consilii propter Semproniam: nam tum Brutus ab Roma ab-
erat. Praeterea Gabinium arcessit, quò major aucto-
ritas sermoni inesset: eo praesentē, conjurationem
aperit, nominat socios; praeterea multos cujusque
generis innoxios, quò legatis animus amplior esset:
dein eos, pollicitos operam suam, dimittit.

XLI. SED Allobroges diu in incerto habuere, quid-
nam consilii caperent. In alterà parte erat aes alie-
num, studium belli, magna merces in spe victoriae:
at in alterà majores opes, tota consilia, pro incertà
spe certa praemia. Haec illis volventibus, tandem
vicit fortuna reipublicae. Itaque Q. Fabio Sangae,
cujus patrociniò civitas plurimùm utebatur, rem om-
nem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero, per Sangam
consilio cognito, legatis praecepit, ut studium conju-
rationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene
polliceantur; dentque operam, uti eos quàm maxumè
manifestos habeant.

XLII. IISDEM ferè temporibus in Gallià citeriore
atque ulteriore, item in agro Piceno, Bruttio, Apulià,
motus erat. Namque illi, quos antea Catilina dimisc-
rat, inconsultè ac veluti per dementiam [cuncta si-
mul] agere: nocturnis consiliis, armorum atque te-
lorum portationibus, festinando, agitando omnia, plus
timoris quàm periculi effecerant. Ex eo numero
complures Q. Metellus Celer praetor ex senati con-
sultu, caussà cognitā, in vincula conjecerat; item in
ulteriore Gallià C. Murena, qui ei provinciae legatus
praeerat.

XLIII. AT Romae Lentulus cum ceteris, qui p^rin-
cipes conjurationis erant, paratis, ut videbatur, mag-
nis copiis, constituerat, uti, Catilina in agrum Faesu-
lanum cū venisset, L. Bestia, tribunus plebis, con-

cione habitâ, quereretur de actionibus Ciceronis, bel-
lique gravissimi invidiam optumo consuli imponeret ;
eo signo, proximâ nocte cetera multitudo conjura-
tionis suum quisque negotium exsequerentur. Sed
ea divisa hoc modo dicebantur : Statilius et Gabinius
ut cum magnâ manu duodecim simul opportuna loca
urbis incenderent, quò tumultu facilius aditus ad con-
sulem, ceterosque, quibus insidiae parabantur, fieret :
Cethegus Ciceronis januam obsideret, eumque vi ad-
grederetur, alius autem alium : sed filii familiarum, quo-
rum ex nobilitate maxuma pars, parentes interficerent ;
simul, caede et incendio percussis omnibus, ad Catili-
nam erumperent. Inter haec parata atque decreta,
Cethegus semper querebatur de ignaviâ sociorum :
illos dubitando, et dies prolatando, magnas opportuni-
tates corrumpere ; facto, non consulto, in tali pericu-
lo opus esse ; seque, si pauci adjuvarent, languentibus
aliis, impetum in curiam facturum. Naturâ ferox,
vehemens, manu promptus, maxumum bonum in cele-
ritate putabat.

XLIV. SED Allobroges, ex praecepto Ciceronis,
per Gabinium ceteros conveniunt ; ab Lentulo, Ce-
thego, Statilio, item Cassio, postulant jusjurandum,
quod signatum ad eives perferant : aliter haud facilè
eos ad tantum negotium impelli posse. Ceteri, nihil
suspicientes, dant : Cassius semet eò brevè venturum
pollicetur, ac paullò antè legatos ex urbe proficisci-
tur. Lentulus [cum his] T. Volturcium quemdam,
Crotoniensem, mittit, ut Allobroges prius, quàm do-
mum pergerent, cum Catilina, datâ et acceptâ fide,
societatem confirmarent. Ipse Volturcio litteras ad
Catilinam dat, quarum exemplum infra scriptum :
“ Quis sim, ex eo quem ad te misi, cognosces. Fac
“ cogites, in quantâ calamitate sis, et memineris te

“vicum; consideres, quid tuae rationes postulent;”
 “auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis.” Ad
 hoc, mandata verbis dat: Cùm ab senatu hostis judi-
 catus sît, quo consilio servitia repudiet? in urbe pa-
 rata esse, quae jusserit; ne cunctetur ipse propiùs
 accedere.

XLV. His rebus ita actis, constitutâ nocte, quâ
 proficiscerentur, Cicero, per legatos cuncta edoctus,
 L. Valerio Flacco et C. Pomtino, praetoribus, impe-
 rat, uti in ponte Mulvio per insidias Allobrogum co-
 mitatus deprehendant: rem omnem aperit, cujus gra-
 tiâ mittebantur: cetera, uti facto opus sit, ita agant,
 permittit. Homines militares, sine tumultu praesidiis
 collocatis, sicuti praeceptum erat, occultè pontem ob-
 sident. Postquam ad id loci legati cum Volturcio ve-
 nere, et simul utrimque clamor exortus est; Galli,
 citò cognito consilio, sine morâ praetoribus se tradunt.
 Volturcius primò, cohortatus ceteros, gladio se à mul-
 tudine defendit; dein, ubi à legatis desertus est,
 multa priùs de salute suâ Pomtinum obtestatus, quòd
 ei notus erat, postremò timidus, ac vitae diffidens, ve-
 luti hostibus, sese praetoribus dedit.

XLVI. Quibus rebus confectis, omnia propere per
 nuncios consuli declarantur. At illum ingens cura
 atqûe laetitia simul occupavere. Nam laetabatur,
 conjuratione patefactâ, civitatem periculis ereptam
 esse: porrò autem anxius erat, in maximo scelere
 tantis civibus deprehensis, quid facto opus esset; poe-
 nam illorum sibi oneri, impunitatem perdundae reipu-
 blicae, credebat. Igitur, confirmato animo, vocari ad
 sese jubet Lentulum, Cethegam, Statilium, Gabinium;
 item Q. Coeparium quemdam, Terracinensem, qui in
 Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat.
 Ceteri sine morâ veniunt: Coeparius, paullò antè do-

mo egressus, cognito indicio, [ex urbe] profugerat. Consul Lentulum, quòd praetor erat, ipse manu tenens, [in senatum] perducit; reliquos cum custodibus in aedem Concordiae venire jubet. Eò senatum advocat, magnâque frequentiâ ejus ordinis Volturcium cum legatis introducit: Flaccum praetorem scrinium cum litteris, quas a legatis acceperat, eòdem adferre jubet.

XLVII. VOLTURCIUS, interrogatus de itinere, de litteris, postremò quid, aut quâ de causâ, consilii habuisset; primò fingere alia, dissimulare de conjuratione pòst, ubi fide publicâ dicere jussus est, omnia, ut gesta erant, aperit: Paucis antè diebus a Gabinio et Coepario socium adscitum, nihil ampliùs scire, quàm legatos: tantummodò audire solitum ex Gabinio, P. Autronium, Servium Sullam, L. Vargunteium, multos praeterea in eâ conjuratione esse. Eadem Galli fatentur; ac Lentulum dissimulantem coarguunt, praeter litteras, sermonibus, quos habere solitus erat: Ex libris Sibyllinis regnum Romae tribus Corneliis portendi: Cinnam atque Sullam antea; se tertium, cui fatum foret urbis potiri: praeterea ab incenso Capitolio illum esse vigesimum annum, quem saepe ex prodigiis haruspices respondissent bello civili cruentum fore. Igitur, perlectis litteris, cùm priùs omnes signa sua cognovissent, senatus decernit, Utì, abdicatus magistratu, Lentulus, item ceteri in liberis custodiis haberentur. Itaque Lentulus P. Lentulo Spitheri, qui tum aedilis, Cethegus Q. Cornificio, Statilius C. Caesari, Gabinius M. Crasso, Coeparius (nam is paullò antè ex fugâ retractus erat) Cn. Terentio, senatori, traduntur.

XLVIII. INTEREA plebes, conjuratione patefactâ, quae primò, cupida rerum novarum, nimis bello favebat, mutatâ mente, Catilinae consilia execrari, Cice-

ronem ad coelum tollere; veluti ex servitute erepta, gaudium atque laetitiam agitabant. Namque alia belli facinora praedae magis, quàm detrimento; incendium verò crudele, immoderatum, ac sibi maxumè calamitosum, putabat; quippe cui omnes copiae in usu quotidiano et cultu corporis erant. Post eum diem, quidam L. Tarquinius ad senatum adductus erat, quem, ad Catilinam proficiscentem, ex itinere retractum aiebant. Is cùm se diceret indicaturum de conjuratione, si fides publica data esset; jussus a consule, quae sciret edicere, eadem ferè, quae Volturcius, de paratis incendiis, de caede bonorum, de itinere hostium, senatum edocet: praeterea se missum a M. Crasso, qui Catilinae nunciaret, ne Lentulus, Cethegus, aliique ex conjuratione deprehensi terrerent; eoque magis properaret ad urbem accedere, quò et ceterorum animos reficeret, et illi faciliùs e periculo eriperentur. Sed, ubi Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem, maximis divitiis, summà potentià; alii, rem incredibilem rati; pars, tamen etsi verum existumabant, tamen, quia in tali tempore tanta vis hominis leniunda, quàm exagitanda, videbatur, plerique Crasso ex negotiis privatis obnoxii, conclamant, Indicem falsum; deque eà re postulant uti referatur. Itaque, consulente Cicerone, frequens senatus decernit, Tarquinii indicium falsum videri; eumque in vinculis retinendum, neque ampliùs potestatem faciendam, nisi de eo indicaret, cujus consilio tantam rem mentitus esset. Erant eo tempore, qui existumarent, illud a P. Autronio machinatum, quò faciliùs, adpelato Crasso, per societatem periculi reliquos illius potentià tegeret. Alii Tarquinium a Cicerone immissum aiebant, ne Crassus, more suo, suscepto malorum patrocinio, rempublicam conturbaret. Ipsum Cras-

sum ego postea praedicantem audivi, tantam illam contumeliam sibi ab Cicerone impositam.

XLIX. SED iisdem temporibus Q. Catulus et C. Piso, neque gratiâ, neque precibus, neque pretio, Ciceronem impellere potuere, uti per Allobroges, aut alium indicem, C. Caesar falsò nominaretur. Nam uterque cum illo gravis inimicitias exercebant; Piso, obpugnatus in iudicio repetundarum propter cuiusdam Transpadani supplicium injustum; Catulus, ex petitione pontificatûs odio incensus, quòd extremâ aetate, maximis honoribus usus, ab adolescentulo Caesare victus discesserat. Res autem opportuna videbatur; quòd privatim egregiâ liberalitate, publicè maximis muneribus, grandem pecuniam debebat. Sed, ubi consulem ad tantum facinus impellere nequeunt, ipsi singulatim circumeundo, atque ementiundo, quae se ex Volturcio, aut Allobrogibus, audisse dicerent, magnam illi invidiam conflaverant; usque eò, ut nonnulli equites Romani, qui praesidii causâ, cum telis erant circum aedem Concordiae, seu periculi magnitudine, seu animi nobilitate impulsî, quòd studium suum in rempublicam clarius esset, egredienti ex senatu Caesari gladio minitarentur.

L. Dum haec in senatu aguntur, et dum legatis Allobrogum et Tito Volturcio, comprobato eorum indicio, praemia decernuntur, liberti et pauci ex clientibus Lentuli, diversis itineribus, opifices atque servitia in vicis ad eum eripiendum sollicitabant, partim exquirebant duces multitudinem, qui pretio rempublicam vexare soliti; Cethegus autem per nuncios familiam atque liberos suos, exercitatos in audaciam, orabat, uti, grege facto, cum telis ad sese irrumperent. Consul, ubi ea parari cognovit, dispositis praesidiis, ut res atque tempus monebat, convocato senatu, re-

cert, Quid de his fieri placeat, qui in custodiam traditi erant. Sed eos, paullo ante frequens senatus judicaverat, contra rempublicam fecisse. Tunc D. Junius Silanus, primus sententiam rogatus, quod eo tempore consul designatus erat, de his qui in custodiis tenebantur, praeterea de L. Cassio, P. Furio, P. Umbreno, Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium sumendum decreverat: isque postea, permotus oratione C. Caesaris, pedibus in sententiam Tib. Neronis iturum se dixerat; quod de ea re, praesidiis additis, referendum censuerat. Sed Caesar, ubi ad eum ventum est, rogatus sententiam a consule, hujusmodi verba locutus est:

LI. " OMNIS homines, Patres conscripti, qui de re-
 " bus dubiis consultant, ab odio, amicitia, ira atque
 " misericordia, vacuos esse decet. Haud facile ani-
 " mus verum providet, ubi illa obficiunt; neque quis-
 " quam omnium lubrici simul et usui paruit. Ubi
 " intenderis ingenium, valet: si lubrico possidet, ea do-
 " minatur, animus nihil valet. Magna mihi copia
 " memorandi, P. C. qui reges atque populi, ira aut
 " misericordia impuls, male consuluerunt: sed ea
 " malo dicere, quae majores nostri, contra lubricum
 " animi, recte atque ordine fecere. Bello Macedo-
 " nico, quod cum rege Perse gessimus, Rhodiorum ci-
 " vitas magna atque magnifica, quae populi Romani
 " opibus creverat, infida atque adversa nobis fuit:
 " sed, postquam, bello confecto, de Rhodiis consultum
 " est, majores nostri, ne quis divitiarum magis, quam
 " injuriae, causa bellum inceptum diceret, impunitos
 " dimisere. Item bellis Punicis omnibus, cum saepe
 " Carthaginenses et in pace, et per inducias, multa
 " nefaria facinora fecissent, numquam ipsi per occa-
 " sionem talia fecere: magis, quid se dignum foret,

“quàm quid in illis jure fieri posset, quaerebant. Hoc
“item providendum est, Patres conscripti, ne plùs
“valeat apud vos P. Lentuli et ceterorum scelus,
“quàm vestra dignitas; neu magis irae, quàm famae,
“consulatis. Nam, si digna poena pro factis eorum
“reperitur, novum consilium adprobo: sin magnitu-
“do sceleris omnium ingenia exsuperat, iis utendum
“censeo, quae legibus comparata sunt. Plerique
“eorum, qui ante me sententias dixerunt, compositè
“atque magnificè casum reipublicae miserati sunt:
“quae belli saevitia, quae victis acciderent, enumera-
“vere; rapi virgines, pueros; divelli liberos a paren-
“tium complexu; matres familiarum pati, quae vic-
“toribus collibuisse; fana atque domos exspoliari;
“caedem, incendia fieri; postremò armis, cadaveri-
“bus, cruore atque luctu omnia compleri. Sed, per
“deos immortals! quò illa oratio pertinuit? an, uti
“vos infestos conjurationi faceret? Scilicet, quem res
“tanta atque tam atrox non permovit, eum oratio
“accendet! Non ita est: neque cuiquam mortalium
“injuriae suae parvae videntur: multi eas graviùs
“aequo habuere. Sed aliis alia licentia, Patres con-
“scripti. Qui demissi in obscuro vitam habent, si
“quid iracundiâ deliquere, pauci sciunt; fama atque
“fortuna pares sunt: qui, magno imperio praediti, in
“excelso aetatem agunt, eorum facta cuncti mortales
“novere. Ita in maxumâ fortunâ minuma licentia
“est: neque studere, neque odisse, sed minumè irasci
“decet: quae apud alios iracundia dicitur, [es] in impe-
“rio, superbia atque crudelitas adpellatur. Equidem
“ego sic existumò, Patres conscripti, omnis cruciatus
“minores, quàm facinora illorum, esse: sed plerique
“mortales postrema meminere, et in hominibus im-
“piis, sceleris obliti, de poenâ disserunt, si ea paullò

“severior fuit. D. Silanum, virum fortem atque stre-
“num, certè scio, quae dixerit, studio reipublicae
“dixisse, neque illum in tantâ re gratiam, aut inimi-
“citas exercere: eos mores, eam modestiam viri co-
“gnovi. Verùm sententia non mihi crudelis, (quid
“enim in talis homines crudele fieri potest?) sed alie-
“na a republicâ nostrâ, videtur. Nam profectò aut
“metus, aut injuria te subegit, Silane, consulem de-
“signatum, genus poenae novum decernere. De ti-
“more supervacaneum est disserere, cùm, praesenti
“diligentiâ clarissimi viri, consulis, tanta praesidia
“sint in armis. De poenâ possumus equidem dicere
“id, quod res habet; in luctu atque miseriis mortem
“aerumnarum requiem, non cruciatum esse; eam
“cuncta mortalium mala dissolvere; ultrâ neque cu-
“rae neque gaudio locum esse. Sed, per deos im-
“mortalis! quamobrem in sententiam non addidisti,
“ut priùs verberibus in eos animadverteretur? an,
“quia lex Porcia vetat? at aliae leges item condem-
“natis civibus animam non eripi, sed in exilium per-
“mitti jubent. An, quia gravius est verberari, quàm
“necari? quid autem acerbum, aut grave nimis, in
“homines tanti facinoris convictos? sin, quia levius;
“qui convenit in minore negotio legem timere, cùm
“eam in majore neglexeris? At enim quis reprehem-
“det, quod in parricidas reipublicae decretum crit?
“Tempus, dies, fortuna, cujus lubido gentibus mode-
“ratur. Illis meritò accidit, quidquid evenerit: ce-
“terùm vos, Patres conscripti, quid in alios statuatis,
“considerate. Omnia mala exempla ex bonis [initiiis]
“orta sunt: sed, ubi imperium ad ignaros aut minùs
“bonos pervenit, novum illud [exemplum] ab dignis et
“idoneis ad indignos et non idoneos transfertur.
“Lacedaemonii, devictis Atheniensibus, triginta viros

imponere, qui rempublicam eorum tractarent. Hic primò coepere pessimum quemque, et omnibus invisum, indemnatum necare: eò, populus laetari et meritò dicere fieri. Pòst, ubi paulatim licentia crevit, juxtà bonos et malos lubricosè interficere, ceteros metu terrere. Ita civitas, servitute oppressa, stultae laetitiae gravis poenas dedit. Nostrà memorià, victor Sulla, cùm Damasippum et alios hujusmodi, qui malo reipublicae creverant, jugulari jussit, quis non factum ejus laudabat? homines scelestos, factiosos, qui seditionibus rempublicam exagitaverant, meritò necatos aiebant. Sed ea res magnae initium cladis fuit. Nam, uti quisque domum, aut villam, postremò aut vas, aut vestimentum alicujus concupiverat, dabat operam, uti in proscriptorum numero esset. Ita, quibus Damasippi mors laetitiae fuerat, pòst paullò ipsi trahebantur; neque priùs finis jugulandi fuit, quàm Sulla omnis suos divitiis explevit. Atque ego haec non in M. Tullio, neque his temporibus, vereor: sed in magnà civitate multa et varia ingenia sunt. Potest alio tempore, alio consule, cui item exercitus in manu, falsum aliquid pro vero credi: ubi hoc exemplo, per senati decretum, consul gladium eduxerit, quis finem statuet, aut quis moderabitur? Majores nostri, Patres conscripti, neque consilii, neque audaciae umquam eguere: neque superbia obstabat, quò minùs aliena instituta, si modò proba, imitarentur. Arma atque tela militaria ab Samnitibus, insignia magistratuum ab Tuscis pleraque sumserunt: postremò, quod ubique apud socios, aut hostis, idoneum videbatur, cum summo studio domi exsequebantur: imitari, quàm invidere bonis, malebant. Sed eodem illo tempore, Gracciae morem imitati,

[1500782106]

“ verberibus animadvertabant in civis, de condemnatis
“ summum supplicium sumebant. Postquam respu-
“ blica adolevit, et multitudine civium factiones va-
“ luere, circumveniri innocentes, alia hujuscemodi
“ fieri coepere; tum lex Porcia aliaeque paratae, qui-
“ bus legibus exilium damnatis permissum. Hanc ego
“ causam, Patres conscripti, quò minùs novum con-
“ silium capiamus, in primis magnam puto. Profectò
“ virtus, atque sapientia major in illis fuit, qui ex
“ parvis opibus tantum imperium fecere, quàm in
“ nobis, qui ea benè parta vix retinemus. Placet igi-
“ tur, eos dimitti, et augeri exercitum Catilinae?
“ minumè: sed ita conseo; publicandas eorum pecu-
“ nias, ipsos in vinculis habendos per municipia, quae
“ maxumè opibus valent; neu quis de iis postea ad
“ senatum referat, neve cum populo agat: qui aliter
“ fecerit, senatum existumare, eum contra rempubli-
“ cam et salutem omnium facturum.”

LII. POSTQUAM Caesar dicendi finem fecit, ceteri verbo, alius alii, variè adsentiebantur: at M. Porcius Cato, rogatus sententiam, hujuscemodi orationem habuit: “ Longè mihi alia mens est, Patres conscripti, “ cùm res atque pericula nostra considero, et cùm “ sententias nonnullorum mecum ipse reputo. Illi “ mihi disservisse videntur de poenâ eorum, qui pa- “ triae, parentibus, aris atque focis suis, bellum para- “ vere: res autem monet, cavere ab illis, quàm, quid “ in illos statuamus, consultare. Nam cetera tum per- “ sequare, ubi facta sunt; hoc, nisi provideris, ne ac- “ cidat, ubi evenit, frustra judicia implores: captâ “ urbe, nihil fit reliqui victis. Sed per deos immor- “ talis! vos ego adpello, qui semper domos, villas, “ signa, tabulas vestras pluris, quàm rempublicam, fe- “ cistis: si ista, cujuscumque modi sint, quae amplexa-

mini, retinere, si voluptatibus vestris otium prae-
bete; expergiscimini aliquando, et capessite rem-
publicam. Non agitur de vectigalibus, non de so-
ciorum injuriis: libertas et anima nostra in dubio
est. Saepenumero, Patres conscripti, multa verba
in hoc ordine feci; saepe de luxuriâ atque avaritiâ
nostrorum civium questus sum, multosque mortalis
eâ causâ advorsos habeo: qui mihi atque animo
meo nullius umquam delicti gratiam fecissem, haud
facilè alterius lubidini malefacta condonabam. Sed,
ea tametsi vos parvi pendebatis, tamen respublica
firma opulentiâ negligentiam tolerabat. Nunc ve-
rò non id agitur, bonisne an malis moribus vivamus;
neque quantum aut quàm magnificum imperium po-
puli Romani sit: sed, cujus haec cumque modi nostra,
an nobiscum unâ hostium, futura sint. Hic mihi
quisquam mansuetudinem et misericordiam nomi-
nat? jam pridem equidem nos vera rerum vocabula
amisimus; quia bona aliena largiri, liberalitas, ma-
larum rerum audacia, fortitudo vocatur: eo respu-
blica in extremo sita. Sint sanè, quoniam ita se
mores habent, liberales ex sociorum fortunis, sint
misericordes in furibus aerarii: ne illis sanguinem
nostrum largiantur, et, dum paucis sceleratis par-
cunt, bonos omnis perditum eant. Bene et compo-
sitè C. Caesar paullò ante in hoc ordine de vita
et morte disseruit; falsa, credo, existumans, quae
de inferis memorantur; diverso itinere malos a
bonis loca tetra, inculta, foeda atque formidolosa,
habere. Itaque censuit, PECUNIAS EORUM PUBLICAN-
DAS, IPSOS PER MUNICIPIA IN CUSTODIIS HABENDOS;
videlicet timens, ne, si Romae sint, aut a populari-
bus conjurationis, aut a multitudine conductâ, per
vim eripiantur. Quasi verò mali atque scelesti tan-

“ tummodo in urbe, et non per totam Italiam, sint
“ aut non ibi plùs possit audacia, ubi ad defendendum
“ opes minores sunt. Quare vanum equidem hoc con-
“ silium, si periculum ex illis metuit: sin in tanto
“ omnium metu solus non timet, eò magis refert mihi
“ atque vobis timere. Quare, cùm de P. Lentulo ce-
“ terisque statuctis, pro certo habetote, vos simul de
“ exercitu Catilinae et de omnibus conjuratis decer-
“ nere. Quantò vos attentius ea agetis, tantò illis
“ animus infirmior crit: si paullulum modò vos lan-
“ guere viderint, jam omnes feroces aderunt. Nolite
“ existumare, majores nostros armis rempublicam ex
“ parvâ magnam fecisse. Si ita res esset, multò pul-
“ cherrumam eam nos haberemus: quippe sociorum
“ atque civium, praeterea armorum atque equorum,
“ major nobis copia quàm illis. Sed alia fuere, quae
“ illos magnos fecere, quae nobis nulla sunt: domi in-
“ dustria, foris justum imperium, animus in consulen-
“ do liber, neque delicto neque lubrici obnoxius.
“ Pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam;
“ publicè egestatem, privatim opulentiam: laudamus
“ divitias, sequimur inertiam; inter bonos et malos
“ discrimen nullum; omnia virtutis praemia ambitio
“ possidet. Neque mirum; ubi vos separatim sibi
“ quisque consilium capitis, ubi domi voluptatibus,
“ hic pecuniae aut gratiae servitis: eò fit, ut impetus
“ fiat in vacuam rempublicam. Sed ego haec omitto.
“ Conjuravere nobilissimi cives patriam incendere:
“ Gallorum gentem, infestissumam nomini Romano,
“ ad bellum arcessunt: dux hostium supra caput est:
“ vos cunctamini etiam nunc, quid intra moenia ad-
“ prehensis hostibus faciatis. Misereamini censeo;
“ deliquere homines adolescentuli per ambitionem;
“ atque etiam armatos dimittatis. Nae ista vobis

mansuetudo, et misericordia, si illi arma ceperint,
in miseriam vertet. Scilicet res aspera est, sed vos
non timetis eam. Immo verò maxumè; sed inertia
et mollitiâ animi, alius alium, expectantes cunctamini,
dis immortalibus confisi, qui hanc rempublicam
in maxumis saepe periculis servavere. Non votis,
neque suppliciis muliebribus auxilia deorum parantur:
vigilando, agendo, bene consulendo prosperè omnia cedunt:
ubi secordiae te atque ignaviae tradideris, nequidquam deos implores;
irati infestique sunt. Apud majores nostros T. Manlius
Torquatus bello Gallico filium suum, quòd is contra
imperium in hostem pugnaverit, necari jussit;
atque ille egregius adolescens immoderatae fortitudinis
morte poenas dedit: vos, de crudelissimis parricidis
quid statuatis, cunctamini. Videlicet vita cetera eorum
huic sceleri obstat. Verùm parcite dignitati Lentuli,
si ipse pudicitiae, si famae suae, si dis aut hominibus
umquam ullis pepercit: ignoscite Cethegi adolescentiae,
nisi iterum [jam] patriae bellum fecit. Nam quid ego de
Gabinio, Statilio, Coepario, loquar? quibus si quidquam
umquam pensi fuisset, non ea consilia de republica
habuissent. Postremò, Patres conscripti, si mehercule
peccato locus esset, facilè paterer, vos ipsâ re corrigi,
quoniam verba contemnitis; sed undique circumventi sumus.
Catilina cum exercitu faucibus urget: alii intra
moenia in sinu urbis sunt hostes: neque parari
neque consuli quidquam occultè potest; quò magis
properandum. Quare ita ego censeo: cum nefario
consilio sceleratorum civium res publica in maxuma
pericula venerit, hique indicio T. Volturcii, et
legatorum Allobrogum, convicti, confessique sint,
caedem, incendia, alia fœda atque

“ crudelia facinora in civis patriamque paravisse ; de
“ confessis, sicuti de manifestis rerum capitalium,
“ more majorum supplicium sumendum.”

LIII. POSTQUAM Cato adsedit, consulares omnes, itemque senatûs magna pars, sententiam ejus laudant, virtutem animi ad coelum ferunt ; alii alios increpantes timidos vocant ; Cato magnus atque clarus habetur ; senati decretum fit, sicuti ille censuerat. Sed mihi, multa legenti, multa audienti, quae populus Romanus domi militiaeque, mari atque terrâ, praeclara facinora fecit, fortè lubuit attendere, quae res maxumè tanta negotia sustinuisset. Sciebam, saepenumero parvâ manu cum magnis legionibus hostium contendisse : cognoveram, parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus ; ad hoc, saepe fortunae violentiam toleravisse ; facundiâ Graecos, gloriâ belli Gallos, ante Romanos fuisse. Ac mihi, multa agitati, constabat, paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse ; eoque factum, uti divitias paupertas, multitudinem paucitas superaret. Sed, postquam luxu atque desidiâ civitas corrupta est, rursus respublica magnitudine suâ imperatorum atque magistratuum vitia sustentabat ; ac, sicuti effoeta parentium, multis tempestatibus haud sanè quisquam Romae virtute magnus fuit. Sed, memoriâ meâ, ingenti virtute, divorsi moribus fucre viri duo, M. Cato, et C. Caesar ; quos, quoniam res obtulerat, silentio praeterire non fuit consilium, quin utriusque naturam et mores, quantum ingenio possem, aperirem.

LIV. IGITUR his genus, aetas, eloquentia, prope aequalia fuere ; magnitudo animi par, item gloria ; sed alia alii. Caesar beneficiis ac munificentia magnus habebatur ; integritate vitae Cato. Ille mansuetudine et misericordia clarus factus : huic severitas

dignitatem addiderat. Caesar dando, sublevando, ignoscendo; Cato, nihil largiundo, gloriam adeptus. In altero miscriis perfugium; in altero malis pernicies: illius facilitas, hujus constantia laudabatur. Postremò Caesar in animum induxerat laborare, vigilare; negotiis amicorum intentus, sua neglegere; nihil denegare, quod dono dignum esset; sibi magnum imperium, exercitum, novum bellum exoptabat, ubi virtus enitescere posset. At Catoni studium modestiae, decoris, sed maxumè severitatis, erat. Non divitiis cum divite, neque factione cum factioso; sed cum strenuo, virtute; cum modesto, pudore; cum innocente, abstinentiâ; certabat: esse, quàm videri, bonus malebat. Ita, quò minùs gloriam petebat, eò magis sequebatur.

LV. POSTQUAM, ut dixi, senatus in Catonis sententiam discessit, consul optimum factum ratus, noctem, quae instabat, antecapere, ne quid eo spatio novaretur, triumviros, quae supplicium postulabat, parare jubet: ipse, dispositis praesidiis, Lentulum in carcerem deducit: idem fit ceteris per praetores. Est locus in carcere, quod Tullianum adpellatur, ubi paullulùm ascenderis ad laevam, circiter duodecim pedes humi depressus. Eum muniunt undique parietes, atque insuper camera, lapideis fornicibus vineta: sed incultu, tenebris, odore, foeda atque terribilis ejus facies est. In eum locum postquam demissus est Lentulus, [vindices rerum capitalium] quibus praeceptum erat, laqueo gulam fregere. Ita ille patricius, ex clarissimâ gente Corneliorum, qui consulare imperium Romae habuerat, dignum moribus factisque suis exitum vitae invenit. De Cethego, Statilio, Gabinio, Coepario, eodem modo supplicium sumtum.

LVI. DUM ea Romae geruntur, Catilina ex omni copiâ, quam et ipse adduxerat, et Manlius habuerat,

duas legiones instituit; cohortes pro numero militum complet: deinde, ut quisque voluntarius, aut ex sociis, in castra venit, aequaliter distribuerat; ac brevi spatio legiones numero hominum expleverat, cum initio non amplius duobus millibus habuisset. Sed ex omni copiâ circiter pars quarta erat militaribus armis instructa; ceteri, ut quemque casus armaverat, sparos, aut lanceas, alii praeacutas sudas portabant. Sed, postquam Antonius cum exercitu adventabat, Catilina per montes iter facere, ad urbem modò, modò in Galliam versùs, castra movere; hostibus occasionem pugnandi non dare; sperabat propediem magnas copias sese habiturum, si Romae socii incepta patravissent. Interea servitia repudiabat, cujus initio ad eum magnae copiae concurrebant, opibus conjurationis fretus; simul alienum suis rationibus [existumans], videri causam civium cum servis fugitivis communicavisse.

LVII. SED, postquam in castra nuncius pervenit, Romae conjurationem patefactam, de Lentulo, Cethego, ceterisque, quos suprâ memoravi, supplicium sumtum; plerique, quos ad bellum spes rapinarum, aut novarum rerum studium illexerat, dilabuntur; reliquos Catilina per montis asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem abducit, eo consilio, uti per trames occultè profugeret in Galliam. At Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno praesidebat, ex difficultate rerum eadem illa existumans, quae suprâ diximus, Catilinam agitare. Igitur, ubi iter ejus ex perfugis cognovit, castra propere movet, ac sub ipsis radicibus montium consedit, quâ illi descensus erat [in Galliam properanti]. Neque tamen Antonius procul aberat; utpote qui magno exercitu, locis aequioribus, expeditus, in fugâ sequeretur. Sed

Catilina, postquam videt montibus atque copiis hostium sese clausum, in urbe res adversas, neque fugae, neque praesidii ullam spem; optimum factum ratus, in tali re fortunam belli tentare, statuit cum Antonio quamprimùm conflagrare. Itaque, concione advocatâ, hujuscemodi orationem habuit :

LVIII. “ COMPERTUM ego habeo, milites, verba virtutem non addere ; neque ex ignavo strenuum, neque fortem ex timido exercitum oratione imperatoris fieri. Quanta cujusque animo audacia naturâ, aut moribus, inest, tanta in bello patere solet : quem neque gloria, neque pericula excitant, nequidquam hortere ; timor animi auribus obficit. Sed ego vos, quò pauca moncrem, advocavi ; simul uti causam consilii aperirem. Scitis equidem, milites, secordiâ atque ignaviâ Lentuli quantam ipsi cladem nobisque attulerit ; quoque modo, dum ex urbe praesidia operior, in Galliam proficisci nequiverim. Nunc quo in loco res nostrae sint, juxta mecum omnes intellegitis. Exercitus hostium duo, unus ab urbe, alter a Gallia, obstant : diutiùs in his locis esse, si maxumè animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egestas prohibet. Quocumquè ire placet, ferro iter aperiendum est. Quapropter vos moneo, uti forti atque parato animo sitis ; et, cùm proelium inibitis, meminere, vos divitias, decus, gloriam, praeterea libertatem atque patriam, in dextris portare. Si vincimus, omnia nobis tuta, commeatus abunde, coloniae atque municipia patebunt ; sin metu cesserimus, eadem illa advorsa fiunt : neque locus, neque amicus quisquam teget, quem arma non texerint. Praeterea, milites, non eadem nobis et illis necessitudo impendet : nos pro patriâ, pro libertate, pro vitâ certamus : illis supervacaneum est pugnare pro

“ potentiâ paucorum. Quò audaciùs adgredimini,
 “ memores pristinae virtutis. Licuit nobis, cum sum-
 “ mâ turpitudine, in exsilio aetatem agere: potuistis
 “ nonnulli Romae, amissis bonis, alienas opes expec-
 “ tare. Quia illa foeda atque intoleranda viris vide-
 “ bantur, haec sequi decrevistis. Si relinquere voltis,
 “ audaciâ opus est: nemo, nisi victor, pace bellum
 “ mutavit. Nam in fugâ salutem sperare, cùm arma,
 “ quis corpus tegitur, ab hostibus averteris, ea verò
 “ dementia est. Semper in proelio [iis] maxumum est
 “ periculum, qui maxumè timent: audacia pro muro
 “ habetur. Cùm vos considero, milites, et cùm facta
 “ vestra aestumo, magna me spes victoriae tenet.
 “ Animus, aetas, virtus vestra, hortantur; praeterea
 “ necessitudo, quae etiam timidos fortis facit. Nam,
 “ multitudo hostium ne circumveniri queat, prohibent
 “ angustiae. Quòd si virtuti vestrae fortuna invide-
 “ rit, cavete, inulti, animam amittatis; neu, capti, po-
 “ tiùs, sicuti pecora, trucidemini, quàm, virorum more
 “ pugnantes, cruentam atque luctuosam victoriam hos-
 “ tibus relinquatis.”

LIX. HAEC ubi dixit, paullulum commoratus, signa
 canere jubet, atque instructos ordines in locum ae-
 quum deducit: dein, remotis omnium equis, quò mi-
 litibus, exaequato periculo, animus amplior esset, ipse
 pedes exercitum pro loco atque copiis instruit. Nam,
 uti planities erat inter sinistros montis, et ab dextrâ
 rupes aspera, octo cohortis in fronte constituit: reli-
 qua signa in subsidio arctiùs collocat. Ab his centu-
 riones omnis lectos, et evocatos, praeterea ex grega-
 riis militibus optimum quemque armatum, in primam
 aciem subducit. C. Manlium in dextrâ, Faesulanum
 quemdam in sinistrâ parte, curare jubet: ipse cum
 libertis et colonis propter aquilam adistit, quam bello

Cimbrico C. Marius in exercitu habuisse dicebatur. At ex alterâ parte C. Antonius, pedibus aeger, quòd proelio adesse nequibat, M. Petreio legato exercitum permittit. Ille cohortis veteranas, quas tumulti causâ conscripserat, in fronte; post eas ceterum exercitum in subsidiis locat. Ipse, equo circumiens, unumquemque nominans adpellat, hortatur, rogat, uti minerint, se contra latrones inermes, pro patriâ, pro liberis, pro aris atque focis suis, cernere. Homo militaris, quòd ampliùs annos triginta tribunus, aut praefectus, aut legatus, aut praetor, cum magnâ gloriâ fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat: ea commemorando militum animos accendebat.

LX. Sed ubi, rebus omnibus exploratis, Petreius tubâ signum dat, cohortis paullatim incedere jubet: idem facit hostium exercitus. Postquam eò ventum, unde a ferentariis proelium committi posset, maximo clamore cum infestis signis concurrunt; pila omitunt; gladiis res geritur. Veterani, pristinae virtutis memores, comminus acriter instare; illi haud timidi resistunt: maxumâ vi certatur. Interca Catilina cum expeditis in primâ acie versari, laborantibus succurrere, integros pro sauciis arcessere; omnia providere; multùm ipse pugnare, saepe hostem ferire: strenui militis et boni imperatoris officia simul exsequebatur. Petreius, ubi videt Catilinam, contra ac ratus erat, magnâ vi tendere, cohortem praetoriam in medios hostis inducit; eos perturbatos atque alios alibi resistentes interficit; deinde utrimque ex lateribus adgreditur. Manlius et Faesulanus in primis pugnantes cadunt. Postquam fusas copias, seque cum paucis relictum, videt Catilina, memor generis atque pristinae dignitatis, in confertissimos hostes incurrit, ibique pugnans confoditur.

LXI. SED, confecto proelio, tum verò cerneret, quanta audacia, quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinae. Nam fere, quem quisque pugnando locum ceperat, eum, amissâ animâ, corpore tegebat. Pauci autem, quos cohors praetoria disjecerat, paullò diversiùs, sed omnes tamen adversis vulneribus, conciderant. Catilina verò longè a suis inter hostium cadavera repertus est, paullulùm etiam spirans, ferociamque animi, quam habuerat vivus, in vultu retinens. Postremò, ex omni copiâ, neque in proelio, neque in fugâ, quisquam civis ingenuus captus: ita cuncti suae hostiumque vitae juxtâ pepercerant. Neque tamen exercitus populi Romani laetam aut incruentam victoriam adeptus: nam strenuissimus quisque aut occiderat in proelio, aut graviter vulneratus discesserat. Multi autem, qui de castris visundi, aut spoliandi, gratiâ processerant, volventes hostilia cadavera, amicum alii, pars hospitem, aut cognatum, reperiebant: fuere item, qui inimicos suos cognoscerent. Ita variè per omnem exercitum laetitia, moeror, luctus atque gaudia agitabantur.

M. M'Learys
C. Paff

C. CRISPÍ

SALLUSTII

BELLUM JUGURTHINUM.

FALSÒ queritur de naturâ suâ genus humanum, quòd, imbecilla, atque aevi brevis, forte potiùs, quàm virtute, regatur. Nam contrà, reputando, neque majus aliud, neque praestabilius, invenias; magisque naturae industriam hominum, quàm vim aut tempus, deesse. Sed dux atque imperator vitae mortalium animus est: qui, ubi ad gloriam virtutis viâ grassatur, abunde pol-lens potensque et clarus est, neque fortunae eget; quippe probitatem, industriam, alias artis bonas, neque dare, neque eripere potest. Sin, captus pravis cupidinibus, ad inertiam et voluptates corporis pessum datus est, perniciosâ lubricine paullisper usus, ubi per secordiam vires, tempus, ingenium defluxere, naturae infirmitas accusatur: suam quisque culpam auctores ad negotia transferunt. Quòd si hominibus bonarum rerum tanta cura esset, quanto studio aliena ac nihil profutura, multùmque etiàm periculosa, petunt; neque regerentur magis, quàm regerent casus, et eò magnitudinis procederent, ubi pro mortalibus gloriâ aeterni fierent.

II. NAM, uti genus hominum compositum ex animâ et corpore, ita res cunctae, studiaque omnia nostra, corporis alia, alia animi naturam sequuntur. Igitur praeclara facies, magnae divitiae, ad hoc vis corporis, alia hujusmodi omnia, brevî dilabuntur; at ingenii egregia facinora, sicuti anima, immortalia sunt. Postremò corporis et fortunae bonorum, ut initium, finis est: omnia orta occidunt, et aucta senescunt: animus incorruptus, aeternus, rector humani generis, agit atque habet cuncta, neque ipse habetur. Quò magis pravitas eorum admiranda est, qui, dediti corporis gaudiis, per luxum atque ignaviam aetatem agunt; ceterùm ingenium, quo neque melius, neque amplius, aliud in naturâ mortalium est, incultu atque secordiâ torpescere sinunt; cùm praesertim tam multae variaeque sint artes animi, quibus summa claritudo paratur.

III. VERUM ex his magistratus et imperia, postremò omnis cura rerum publicarum, minumè mihi hâc tempestate cupiunda videntur: quoniam neque virtuti honos datur; neque illi, quibus per fraudem jus fuit, tuti, aut eò magis honesti sunt. Nam vi quidem regere patriam, aut parentes, quamquam et possis, et delicta corrigas, tamen importunum est; cùm praesertim omnes rerum mutationes caedem, fugam, aliaque hostilia portendant: frustra autem niti, neque aliud fatigando, nisi odium, quaerere, extremae demeritiae est; nisi fortè quem inhonesta et pernicioza lubido tenet, potentiae paucorum decus atque libertatem suam gratificari.

IV. CETERUM ex aliis negotiis, quae ingenio exercentur, in primis magno usui est memoria rerum gestarum: cujus de virtute quia multi dixere, praetereundum puto; simul, ne, per insolentiam, quis existu-

met, memet, studium laudando, extollere. Atque ego credo fore qui, quia decrevi procul a republica aetatem agere, tanto tamque utili labori meo nomen inertiæ imponant: certè, quibus maxuma industria videtur salutare plebem, et convivii gratiam quaerere. Qui si reputaverint, et quibus ego temporibus magistratus adeptus sum, et quales viri idem adsequi nequiverint, et postea quae genera hominum in senatam pervenerint; profectò existumabunt, me magis merito, quàm ignaviâ, iudicium animi mutavisse, magisque commodum ex otio meo, quàm ex aliorum negotiis, reipublicae venturum. Nam saepe audiivi, Q. Maxumum, P. Scipionem, praeterea civitatis nostrae praeclaros viros solitos ita dicere, cùm majorum imagines intuerentur, vehementissimè sibi animum ad virtutem accendi. Scilicet non ceram illam, neque figuram, tantam vim in sese habere; sed memoriâ rerum gestarum eam flammam egregiis viris in pectore crescere, neque priùs sedari, quàm virtus eorum famam atque gloriam adaequaverit. At, contrà, quis est omnium his moribus, quin divitiis et sùmptibus, non probitate neque industriâ, cum majoribus suis contendat? etiam homines novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem antevenire, furtim et per latrocinia potiùs [quàm bonis artibus] ad imperia et honores nituntur: proinde quasi praetura et consulatus, atque alia omnia hujuscemodi, per se ipsa clara magnificaque sint, ac non perinde habeantur, ut eorum, qui sustinent, virtus est. Verùm ego liberiùs altiùsque processì, dum me civitatis morum piget taedetque: nunc ad inceptum redeo.

V. BELLUM scripturus sum, quod populus Romanus cum Jugurtha, rege Numidarum, gessit: primùm, quia magnum et atrox, variaque victoria, fuit: dein,

quia tum primùm superbiae nobilitatis obviàm itum est; quae contentio divina et humana cuncta permiscuit, eoque vecordiae processit, uti studiis civilibus bellum atque vastitas Italiae finem faceret. Sed, priusquàm hujuscemodi rei initium expedio, pauca suprà repetam; quò ad cognoscendum omnia illustria magis, magisque in aperto, sint. Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium Hannibal, post magnitudinem nominis Romani, Italiae opes maxumè adtriverat, Masinissa, rex Numidarum, in amicitia receptus a P. Scipione, cui postea Africano cognomen ex virtute fuit, multa et praeclara rei militaris facinora fecerat; ob quae, victis Carthaginiensibus, et capto Syphace, cujus in Africà magnum atque latè imperium valuit, populus Romanus, quascumque urbis et agros manu ceperat, regi dono dedit. Igitur amicitia Masinissae bona atque honesta nobis permansit: imperii vitaeque ejus finis idem fuit. Dein Micipsa, filius, regnum solus obtinuit, Mastanabale et Gulussà, fratribus, morbo absumptis. Is Adherbalem et Hiempsalem ex sese genuit; Jugurthamque, Mastanabalis, fratris, filium, quem Masinissa, quòd ortus ex concubinà erat, privatum reliquerat, eodem cultu, quo liberos suos, domi habuit.

VI. Qui, ubi primùm adolevit, pollens viribus, decorà facie, sed multò maxumè ingenio validus, non se luxū neque inertiae corrumpendum dedit; sed, uti mos gentis illius est, equitare, jaculari, cursu cum aequalibus certare: et, cùm omnis glorià anteiret, omnibus tamen carus esse: ad hoc pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus, aut in primis, ferire: plurimùm facere, minumùm ipse de se loqui. Quibus rebus Micipsa tametsi initio laetus fuerat, existumans virtutem Jugurthae regno suo glo-

riae fore; tamen, postquam hominem adolescentem, exactâ suâ aetate, parvis liberis, magis magisque crescere intellegit, vehementer negotio permotus, multa cum animo suo volvebat. Terrebat natura mortalium, avida imperii, et praeceps ad explendam animi cupidinem: praeterea opportunitas suaeque et liberorum aetatis, quae etiam mediocris viros spe praedae transvorsos agit: ad hoc studia Numidarum, in Jugurtham accensa; ex quibus, si talem virum interfecisset, ne qua seditio, aut bellum oriretur, anxius erat.

VII. His difficultatibus circumventus, ubi videt, neque per vim, neque insidiis, opprimi posse hominem tam acceptum popularibus; quod erat Jugurtha manu promptus, et adpetens gloriae militaris, statuit eum objectare periculis, et eo modo fortunam tentare. Igitur bello Numantino Micipsa, cum populo Romano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans vel ostentando virtutem, vel hostium saevitiâ, facillè occisurum, praefecit Numidis quos in Hispaniam mittebat. Sed ea res longè aliter, ac ratus erat, evenit. Nam Jugurtha, ut erat impigro atque acri ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui tum Romanis imperator, et morem hostium cognovit; multo labore, multâque curâ, praeterea modestissimè parendo, et saepe obviam eundo periculis, in tantam claritudinem brevè pervenerat, ut nostris vehementer carus, Numantinis maximo terrori esset. Ac sanè, quod difficillimum in primis est, et proelio strenuus erat, et bonus consilio: quorum alterum ex providentiâ timorem, alterum ex audaciâ temeritatem adferre plerumque solet. Igitur imperator omnis ferè res asperas per Jugurtham agere, in amicis habere, magis magisque in dies amplecti; quippe cujus neque consilium, neque inceptum ullum frustrâ erat. Huc accedebat munificentia

animi, et ingenii sollertia, quis rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia conjunxerat.

VIII. Ea tempestate in exercitu nostro fuere complures, novi atque nobiles, quibus divitiae bono honestoque potiores erant, factiosi, domi potentes, apud socios clari magis, quam honesti : qui Jugurthae non mediocrem animum pollicitando accendebant, si Micipsa rex occidisset, fore, uti solus imperii Numidiae potiretur : in ipso maxumam virtutem, Romae omnia vcnalia esse. Sed, postquam, Numantia deleta, P. Scipio dimittere auxilia, ipse revorti domum decrevit; donatum atque laudatum magnifice pro concione, Jugurtham in praetorium abduxit, ibique secretò monuit, uti potius publice, quam privatim, amicitiam populi R. coleret, neu quibus largiri insuesceret; periculosè a paucis emi, quod multorum esset : si permanere vellet in suis artibus, ultro illi et gloriam, et regnum venturum ; sin properantiùs pergeret, suamet ipsum pecunià praecipitem casurum.

IX. Sic locutus, cum litteris, quas Micipsae redderet, dimisit. Earum sententia haec erat : “ Jugurthae tui bello Numantino longè maxuma virtus fuit; quam rem tibi certo scio gaudio esse : nobis ob merita carus est : uti idem senatui sit et populo Romano, summà ope nitemur. Tibi quidem pro nostrà amicitia gratulor : en habes virum dignum te, atque avo suo, Masinissà.” Igitur rex, ubi, quae famà acceperat, ex litteris imperatoris ita esse cognovit, cum virtute viri, tum gratià permotus, flexit animum suum, et Jugurtham beneficiis vincere adgressus est ; statimque adoptavit, et testamento pariter cum filiis heredem instituit. Sed ipse paucos post annos, morbo atque aetate confectus, cum sibi finem vitae adesse intellegeret, coram amicis et cognatis, item

Adherbale et Hiempsale, filiis, dicitur hujuscemodi verba cum Jugurthâ habuisse :

X. “ PARVUM ego, Jugurtha, te, amisso patre, sine
“ spe, sine opibus, in meum regnum accepi : existu-
“ mans non minùs me tibi, quàm si genuissem, ob
“ beneficia carum fore : neque ea res falsum habu-
“ it. Nam, ut alia magna et egregia tua omittam,
“ novissumè, rediens Numantiâ, meque regnumque
“ meum gloriâ honoravisti : tuâ virtute nobis Roma-
“ nos ex amicis amicissimos fecisti : in Hispaniâ no-
“ men familiae renovatum : postremò, quod difficil-
“ lumum inter mortalis, gloriâ invidiam vicisti. Nunc,
“ quoniam mihi natura vitæ finem facit, per hanc
“ dextram, per regni fidem moneo obtestorque, uti
“ hos, qui, tibi genere propinqui, beneficio meo fratres
“ sunt, caros habeas ; neu malis alienos adjungere,
“ quàm sanguine conjunctos retinere. Non exerci-
“ tus neque thesauri praesidia regni sunt, verùm ami-
“ ei, quos neque armis cogere, neque auro parare
“ queas : officio et fide pariuntur. Quis autem ami-
“ cior, quàm frater fratri ? aut quem alienum fidum
“ invenies, si tuis hostis fueris ? Equidem ego vobis
“ regnum trado firmum, si boni eritis ; sin mali, im-
“ becillum. Nam concordîâ parvæ res crescunt, dis-
“ cordîâ maxumæ dilabuntur. Ceterùm ante hos te,
“ Jugurtha, qui ætate et sapientiâ prior es, ne aliter
“ quid eveniat, providere decet. Nam in omni certa-
“ mine, qui opulentior est, etiam si accipit injuriam,
“ quia plùs potest, facere videtur. Vos autem, Ad-
“ herbal et Hiempsal, colite, observate talem hunc
“ virum, imitamini virtutem, et enitimini, ne ego me-
“ liores liberos sumsisse videar, quàm genuisse.”

XI. Ad ea Jugurtha, tametsi regem ficta locutum intellegebat, et ipse longè aliter animo agitabat, ta-

men pro tempore benignè respondit. Micipsa paucis diebus moritur. Postquam illi more regio justa magnificè fecerant, reguli in unum convenere, uti inter se de cunctis negotiis disceptarent. Sed Hiempsal, qui minimus ex illis, naturâ ferox, etiam antea ignobilitatem Jugurthae [quia materno genere impar erat] despiciens, dextrâ Adherbalem adsedit, ne medius ex tribus, quod apud Numidas honori ducitur, Jugurtha foret. Dein tamen, uti aetati concederet, fatigatus a fratre, vix in partem alteram transductus est. Ibi, cùm multa de administrando imperio dissererent, Jugurtha inter alias res jacet, oportere quinquennii consulta omnia et decreta rescindi; nam per ea tempora, confectum annis, Micipsam parum animo valuisse. Tum, idem, Hiempsal, placere sibi, respondit; nam ipsum illum tribus his proxumis [annis] adoptione in regnum pervenisse. Quod verbum in pectus Jugurthae altius, quàm quisquam ratus, descendit. Itaque ex eo tempore, irâ et metu anxius, moliri, parare, atque ea modò animo habere, quibus Hiempsal per dolum caperetur. Quae ubi tardiùs procedunt, neque lenitur animus ferox, statuit quovis modo inceptum perficere.

XII. Primo conventu, quem ab regulis factum suprâ memoravi, propter dissensionem placuerat dividi thesauros, finisque imperii singulis constitui. Itaque tempus ad utramque rem decernitur, sed maturiùs ad pecuniam distribuendam. Reguli interea in loca propinqua thesauris, alius aliò, concessere. Sed Hiempsal in oppido Thirmidâ fortè ejus domo utebatur, qui, proximus lictor Jugurthae, carus acceptusque semper fuerat; quem ille, casu ministrum oblatum, promissis onerat, uti tamquam suam visens domum eat, portarum clavis adulterinas paret; nam verae ad

Hiempsalem referbantur: ceterum, ubi res postularet, se ipsum cum magnâ manu venturum. Numida mandata brevî confecit; atque, ut doctus erat, noctu Jugurthae milites introducit. Qui, postquam in aedis irrupere, diversi regem quaerere; dormientis alios, alios occursantis interficere; scrutari loca abdita, clausa effringere; strepitu et tumultu omnia miscere: cùm Hiempsal interim reperitur occultans sese tugurio mulieris ancillae, quò initio, pavidus et ignarus loci, perfugerat. Numidae caput ejus, ut jussi erant, ad Jugurtham referunt.

XIII. CETERUM fama tanti facinoris per omnem Africam brevî divulgatur: Adherbalem omnisque, qui sub imperio Micipsae fuerant, metus invadit: in duas partis discedunt: plures Adherbalem sequuntur, sed illum alterum bello meliores. Igitur Jugurtha quàm maxumas potest copias armat; urbis partim vi, alias voluntate, imperio suo adjungit; omni Numidiae imperare parat. Adherbal, tamen etsi Romam legatos miserat, qui senatum docerent de caede fratris et fortunis suis; tamen, fretus multitudine militum, parabat armis contendere. Sed, ubi res ad certamen venit, victus, ex proelio profugit in provinciam, ac deinde Romam contendit. Tum Jugurtha, patratis consiliis, in otio facinus suum cum animo reputans, timere populum Romanum, neque advorsus iram ejus usquam, nisi in avaritiâ nobilitatis et pecuniâ suâ, spem habere. Itaque paucis diebus cum auro et argento multo Romam [legatos] mittit, quibus praecepit, uti primùm veteres amicos muneribus expleant, deinde novos adquirent; postremò, quaecumque possint largiundo parare, ne cunctentur. Sed, ubi Romam legati venere, et ex praecepto regis hospitibus, aliisque, quorum eâ tempestate auctoritas pollebat, magna [munera] misere:

tanta commutatio incessit, uti ex maxumâ invidiâ in gratiam et favorem nobilitatis Jugurtha veniret; quorum pars spe, alii praemio inducti, singulos ex senatu ambiundo, nitebantur, ne gravius in eum consuleretur. Igitur, legati ubi satis confidunt, die constituto senatus utrisque datur. Tum Adherbalem hoc modo locutum accepimus:

XIV. "PATRES conscripti, Micipsa, pater meus, moriens, praecepit, uti regnum Numidiae tantummodo procuratione existumarem meum, ceterum jus et imperium penes vos esse; simul eniterer domi militiaeque quam maximo usui esse populo Romano; vos mihi cognatorum, vos in adfinium locum ducerem: si ea fecissem, in vestrâ amicitia exercitum, divitias, munimenta regni habere. Quae cum [praecepta parentis mei] agitarem, Jugurtha, homo omnium quos terra sustinet sceleratissimus, contempto imperio vestro, Masinissae me nepotem, et jam ab stirpe socium et amicum populo Romano, regno fortunisque omnibus expulit. Atque ego, Patres conscripti, quoniam eò miseriarum venturus eram, vellem potius ob mea, quam ob majorum beneficia, posse auxilium petere; ac maxumè deberi mihi a populo Romano, quibus non egerem; secundum ea, si desideranda erant, uti debitis uterer. Sed, quoniam parum tuta per se ipsa probitas, neque mihi in manu fuit, Jugurtha qualis foret; ad vos confugi, Patres conscripti, quibus, quod miserrimum, cogor prius oneri, quam usui, esse. Ceteri reges, aut bello victi, in amicitiam a vobis recepti, aut in suis dubiis rebus societatem vestram adpetiverunt: familia nostra cum populo Romano bello Carthaginiensi amicitiam instituit; quo tempore magis fides ejus, quam fortuna, petenda erat. Quorum proge-

niem vos, Patres conscripti, nolite pati frustrà a vobis auxilium petere. Si ad impetrandum nihil causae haberem praeter miserandam fortunam; quòd, paullò ante rex, genere, famâ, atque copiis potens, nunc deformatus aerumnis, inops, alienas opes exspecto; tamen erat majestatis Romani populi prohibere injuriam, neque pati cujusquam regnum per scelus crescere. Verùm ego his finibus ejectus sum, quos majoribus meis populus Romanus dedit; unde pater et avus unà vobiscum expulere Syphacem et Carthaginienses. Vestra beneficia erepta sunt, Patres conscripti: vos in meâ injuriâ despecti estis. Eheu me miserum! Huccine, Micipsa pater, beneficia evasere, uti, quem tu parem cum liberis, regnique participem, fecisti, is potissimum stirpis tuae extinator sit? Nunquamne ergo familia nostra quieta erit? semperne in sanguine, ferro, fugâ, versabimur? Dum Carthaginienses incolumes fuere, jure omnia saeva patiebamur: hostes ab latere, vos amici procul, spes omnis in armis erat. Postquam illa pestis ejecta, laeti pacem agitabamus; quippe quis hostis nullus, nisi fortè quem jussissetis. Ecce autem ex improvviso Jugurtha, intolerandâ audaciâ, scelere atque superbiâ sese ecferens, fratre meo, atque eodem propinquo suo, interfecto, primùm regnum ejus sceleris sui praedam fecit: pòst, ubi me iisdem dolis nequit capere, nihil minùs, quàm vim, aut bellum, exspectantem, in imperio vestro, sicuti videtis, extorrem patriâ, domo, inopem, et cooperatum miseriis, effecit, ut ubivis tutiùs, quàm in meo regno, essem. Ego sic existumabam, Patres conscripti, ut praedicantem audiveram patrem meum: qui vestram amicitiam colerent, eos multum laborem suscipere, ceterùm ex omnibus maxumè tutos

“ esse. Quod in familiâ nostrâ fuit, praestitit, uti in
“ omnibus bellis vobis adessent: nos uti per otium
“ tuti simus, in manu vestrâ est, Patres conscripti.
“ Pater nos duos fratres reliquit; tertium Jugurtham,
“ beneficiis suis ratus nobis conjunctum fore: alter
“ eorum necatus, alterius ipse ego manus impias vix
“ effugi. Quid agam? quò potissimum infelix acce-
“ dam? Generis praesidia omnia extincta sunt: pa-
“ ter, uti necesse erat, naturae concessit: fratri, quem
“ minumè decuit, propinquus per scelus vitam eripu-
“ it: adfines, amicos, propinquos ceteros, alium alia
“ clades oppressit: capti ab Jugurthâ, pars in crucem
“ acti, pars bestiis objecti; pauci, quibus relicta ani-
“ ma, clausi in tenebris, cum moerore et luctu, morte
“ graviolem vitam exigunt. Si omnia, quae aut ami-
“ si, aut ex necessariis advorsa facta sunt, incolumia
“ manerent, tamen, si quid ex improvise accidisset,
“ vos implorarem, Patres conscripti, quibus, pro mag-
“ nitudine imperii, jus et injurias omnis curae esse
“ decet. Nunc verò, exsul patriâ, domo, solus, et
“ omnium honestarum rerum egens, quò accedam,
“ aut quos adpellem? nationesne, an reges, qui om-
“ nes familiae nostrae ob vestram amicitiam infesti
“ sunt? An quoquàm adire licet, ubi non majorum
“ meorum hostilia monumenta plurima? aut quisquam
“ nostri misereri potest, qui aliquando vobis hostis
“ fuit? Postremò Masinissa nos ita instituit, Patres
“ conscripti, ne quem coleremus, nisi populum Roma-
“ num, ne societates, ne foedera nova acciperemus:
“ abunde magna praesidia nobis in vestrâ amicitia
“ fore; si huic imperio fortuna mutaretur, unâ nobis
“ occidendum esse. Virtute ac dis volentibus magni
“ estis et opulenti: omnia secunda et obedientia sunt:
“ quò faciliùs sociorum injurias curare licet. Tantùm

illud vereor, ne quos privata amicitia Jugurthae, parum cognita, transvorsos agat: quos ego audio maxumâ ope niti, ambire, fatigare vos singulos, ne quid de absente, incognitâ caussâ, statuatis: fingere me verba, fugam simulare, cui licuerit in regno manere. Quòd utinam illum, cujus impio facinore in has miserias projectus sum, eadem haec simulantem videam; et aliquando aut apud vos, aut apud deos immortalis, rerum humanarum cura oriatu: nae ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque praecclarus est, omnibus malis excruciatu, impietatis in parentem nostrum, fratris mei necis, mearumque miseriarum gravis poenas reddet. Jam, jam, frater, animo meo carissime, quamquam immaturo, et unde minumè decuit, vita erepta est; tamen laetandum magis, quàm dolendum, puto casum tuum; non enim regnum, sed fugam, exsilium, egestatem, et omnis has, quae me premunt, aerumnas, cum animâ simul amisisti. At ego infelix, in tanta mala praecipitatus ex patrio regno, rerum humanarum spectaculum praebeo, incertus quid agam; tuasne injurias persequar, ipse auxilii egens, an regno consulam, cujus vitae necisque potestas ex opibus alienis pendet. Utinam emori fortunis meis honestus exitus esset, neu vivere contemptus viderer, si, defessus malis, injuriae concessissem. Nunc neque vivere lubet, neque mori licet sine dedecore. Patres conscripti, per vos, liberos atque parentes, per majestatem populi R. subvenite misero mihi; ite obviam injuriae; nolite pati regnum Numidiae, quod vestrum est, per scelus et sanguinem familiae nostrae tabescere."

XV. POSTQUAM rex finem loquendi fecit, legati Jugurthae, largitione magis, quàm caussâ, freti, pau-

cis respondent: Hiempsalem ob saevitiam suam ab Numidis interfectum: Adherbalem, ultro bellum inferentem, postquam superatus sit, queri, quòd injuriam facere nequivisset: Jugurtham ab senatu petere, ne alium putarent, ac Numantiae cognitus esset, ne verba inimici ante facta sua ponerent. Deinde utrique curiâ egrediuntur. Senatus statim consulitur: fautores legatorum, praeterea magna pars, gratiâ depravati, Adherbalis dicta contemnere, Jugurthae virtutem extollere laudibus; gratiâ, voce, denique omnibus modis, pro alieno scelere et flagitio, suâ quasi pro gloriâ, nitebantur. At, contrâ, pauci, quibus bonum et aequum divitiis carius, subveniendum Adherbali, et Hiempsalis mortem severè vindicandam censebant: sed ex omnibus maxumè Aemilius Scaurus, homo nobilis, impiger, factiosus, avidus potentiae, honoris, divitiarum; ceterùm vitia sua callidè occultans. Is, postquam videt regis largitionem famosam impudentemque, veritus, quod in tali re solet, ne polluta licentia invidiam accenderet, animum a consuetâ lubricidine continuit.

XVI. VICIT tamen in senatu pars illa, qui vero pretium aut gratiam anteferebant. Decretum fit, uti DECEM LEGATI REGNUM, QUOD MICIPSA OBTINUERAT, INTER JUGURTHAM ET ADHERBALEM DIVIDERENT: cujus legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus, et tum in senatu potens, quia, consul, C. Gracco et M. Fulvio Flacco interfectis, acerrumè victoriam nobilitatis in plebem exercuerat. Eum Jugurtha, tametsi Romae in amicis habuerat, tamen adcuratissumè recepit: dandò et pollicitando perfecit, uti fama, fide, postremò omnibus suis rebus commodum regis antefceret. Reliquos legatos eâdem viâ adgressus, plerosque capit: paucis carior fides, quàm pecunia, fuit.

in divisione, quae pars Numidiae Mauritaniam adtingit, agro, virisque, opulentior, Jugurthae traditur: illam alteram, specie, quàm usu, potiore, quae portuosior et aedificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.

XVII. Res postulare videtur Africae situm paucis exponere, et eas gentis, quibuscum nobis bellum, aut amicitia fuit, adtingere. Sed, quae loca et nationes ab calore, aut asperitatem, item solitudines, minùs frequentata sunt, de iis haud facillè compertum narrauerim: cetera quàm paucissimis absolvam. In divisione orbis terrae plerique in partem tertiam Africam posuere: pauci, tantummodo Asiam et Europam esse; sed Africam in Europâ. Ea finis habet, ab occidente, fretum nostri maris et oceani; ab ortu solis, declivem latitudinem, quem locum Catabathmon incolae adpellant. Mare saevum, importuosum: ager frugum fertilis, bonus pecori, arbori infecundus: coelo, terrâque, penuria aquarum. Genus hominum salubri corpore, velox, patiens laborum: plerosque senectus dissolvit, nisi qui ferro, aut bestiis, interiere: nam morbus haud saepe quemquam superat. Ad hoc malefici generis plurima animalia. Sed, qui mortales initio Africam habuerint, quique postea accesserint, aut quomodo inter se permixti sint: quamquam ab ea fama, quae plerosque obtinet, diversum est; tamen, uti ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est, utique rem sese habere cultores ejus terrae putant, quàm paucissimis dicam. Ceterùm fides ejus rei penès auctores erit.

XVIII. AFRICAM initio habuere Gaetuli et Libyces, asperi, inculti; quis cibus erat caro ferina, atque humi pabulum, uti pecoribus. Hi neque moribus, neque lege, neque imperio cujusquam, regebantur: vagi, palantes, quâ nox coëgerat, sedes habebant. Sed, post-

quam in Hispania Hercules, sicuti Afri putant, interijt, exercitus ejus, compositus ex variis gentibus, amisso duce, ac passim multis, sibi quôque, imperium petentibus, brevî dilabitur. Ex eo numero Medi, Persae et Armeni, navibus in Africam transvecti, proximos nostro mari locos occupavere. Sed Persae intra oceanum magis: iique alveos navium inversos pro tuguriis habuere, quia neque materia in agris, neque ab Hispanis emundi, aut mutandi, copia erat: mare magnum et ignara lingua commercia prohibebant. Hi paullatim per connubia Gaetulos miscuere: et, quia saepe tentantes agros, alia, deinde alia loca petiverant, semet ipsi Numidas adpellavere. Ceterùm adhuc aedificia Numidarum agrestium, quae mapalia illi vocant, oblonga, incurvis lateribus tecta, quasi navium carinae, sunt. Medis autem et Armenis accessere Libyes (nam hi propiùs mare Africum agitabant; Gaetuli sub sole magis, haud procul ab ardoribus) hique maturè oppida habuere; nam, freto divisi ab Hispania, mutare res inter se instituerant. Nomen eorum paullatim Libyes corrumpere, barbarâ linguâ Mauros pro Medis adpellantes. Sed res Persarum brevî adolevit; ac postea nomine Numidae, propter multitudinem a parentibus digressi, possedere ea loca, quae proxumè Carthaginem Numidia adpellatur. Dein utrique, alteris freti, finitimos armis aut metu sub imperium coëgere, nomen gloriamque sibi addidere; magis hi, qui ad nostrum mare processerant, quia Libyes, quàm Gaetuli, minùs bellicosi: denique Africae pars inferior pleraque ab Numidis possessa est: victi omnes in gentem nomenque imperantium concessere.

XIX. POSTEA Phoenices, aliū multitudinis domi minuendae gratiâ, pars imperii cupidine, sollicitatâ plebe, et aliis novarum rerum avidis, Hipponem, Ha-

Arumetum, Leptim, aliasque urbīs, in ora maritima condidere : haeque brevī multūm auctae, pars originibus praesidio, aliae decori fuere : nam de Carthagine silere meliūs puto, quā parum dicere, quoniam aliō properare tempus monet. Igitur ad Catabathmon, qui locus Aegyptum ab Africa dividit, secundo mari, prima Cyrene est, colonia Thereōn, ac deinceps duae Syrtes, interque eas Leptis : dein Philenōn arae, quem Aegyptum versū finem imperiī habuere Carthaginienses : post aliae Punicae urbes. Cetera loca usque ad Mauretaniā Numidāe tenent : proxumē Hispaniā Mauri sunt : super Numidiā Gaetulos accepimus partim in tuguriis, alios incultius yagōs agitare ; post eos Aethiopas esse ; dein loca exusta solis ardoribus. Igitur bello Jugurthino pleraque ex Punicis oppida, et finis Carthaginensium, quos novissumē habuerant, populus Romanus per magistratus administrabat : Gaetulorum magna pars, et Numidāe usque ad flumen Mulucham, sub Jugurtha erant ; Mauris omnibus rex Bocchus imperitabat, praeter nomen cetera ignarus populi Romani ; itemque nobis neque bello, neque pace, antea cognitus. De Africa et ejus incolis ad necessitudinem rei satīs dictum.

XX. POSTQUAM, regno diviso, legati Africā discescere, et Jugurtha contra timorem animi praemia acerbis adeptum sese videt ; certum ratus, quod ex amicis apud Numantiam acceperat, omnia Romae venalia esse, simul et illorum pollicitationibus accensus, quos paullō antē muneribus expleverat, in regnum Adherbalis animum intendit. Ipse acer, bellicosus : at is, quem petebat, quietus, imbellis, placido ingenio, opportunus injuriae, metuens magis, quā metuendus. Igitur ex improvise finis ejus cum magnā manu invasisit, multos mortalis cum pecore atque aliā praedā ca-

pit, aedificia incendit, pleraque loca hostiliter cum equitatu accedit; dein cum omni multitudine in regnum suum convertit, existumans, dolore permotum Adherbalem injurias suas manu vindicaturum, eamque rem belli causam fore. At ille, quod neque se parem armis existumabat, et amicitia populi Romani magis, quam Numidis, fretus erat, legatos ad Jugurtham de injuriis questum misit: qui tametsi contumeliosa dicta retulerant, prius tamen omnia pati decrevit, quam bellum sumere, quia, tentatum antea, secus cesserat. Neque tamen eò magis cupido Jugurthae minuebatur; quippe qui totum ejus regnum animo jam invaserat. Itaque non, ut antea, cum praedatoria manu, sed magno exercitu comparato, bellum gerere coepit, et apertè totius Numidiae imperium petere. Ceterum, quà pergebat, urbis, agros vastare, praedas agere; suis animum, terrorem hostibus augere.

XXI. ADHERBAL, ubi intellegit, eò processum, uti regnum aut relinquendum esset, aut armis retinendum, necessariò copias parat, et Jugurthae obvius procedit. Interim haud longè a mari prope Cirtam oppidum utriusque consedit exercitus: et, quia diei extremum erat, proelium non inceptum. Ubi plerumque noctis processit, obscuro etiam tum lumine, milites Jugurthini, signo dato, castra hostium invadunt; semisomnos partim, alios arma sumentes, fugant funduntque: Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit, et, ni multitudo togatorum fuisset, quae Numidas insequentes moenibus prohibuit, uno die inter duos reges coeptum atque patratum bellum foret. Igitur Jugurtha oppidum circumscedit, vineis turribusque et machinis omnium generum expugnare adgreditur; maxumè festinans tempus legatorum antecapere, quos ante

proelium factum Romam ab Adherbale missos audiverat. Sed, postquam senatus de bello eorum accepit, [tres adolescentes] in Africam legantur, qui ambo reges adeant, senatûs populique Romani verbis nuncient, velle et censere, eos ab armis discedere; de controversiis suis jure potiùs, quàm bello, disceptare; ita seque illisque dignum fore.

XXII. LEGATI in Africam maturantes veniunt, eò magis, quòd Romae, dum proficisci parant, de proelio facto et oppugnatione Cirtae audiebatur: sed is rumor clemens erat. Quorum Jugurtha acceptâ oratione respondit, sibi neque majus quidquam, neque carius, auctoritate senati: ab adolescentia ita enisum, uti ab optumo quòque probaretur: virtute, non militiâ, P. Scipioni, summo viro, placuisse: ob easdem artis ab Micipsa, non penuriâ liberorum, in regnum adoptatum: ceterùm, quòd plura bene atque strenuè fecisset, eò animum suum injuriam minùs tolerare: Adherbalem dolis vitae suae insidiatum; quod ubi comperisset, sceleri obviàm isse; populum Romanum neque rectè, neque pro bono, facturum, si ab jure gentium sese prohibuerint: postremò de omnibus rebus legatos Romam brevì missurum. Ita utrique digrediuntur. Adherbalis adpellandi copia non fuit.

XXIII. JUGURTHA, ubi eos Africâ decessisse ratus est, neque propter loci naturam Cirtam armis expugnare potest; vallo atque fossâ moenia circumdat, turris extruit, easque praesidiis firmat: praeterea dies, noctesque, aut per vim, aut dolis tentare; defensoribus moenium praemia modò, modò formidinem, ostentare; suos hortando ad virtutem erigere; prorsus intentus cuncta parare. Adherbal, ubi intellegit omnis suas fortunas in extremo sitas, hostem infestum, auxilii spem nullam, penuriâ rerum necessariarum bellum

trahi non posse ; ex his, qui unà Cirtam profugerant, duo maxumè impigros delegit, eos multa pollicendo, ac miserando casum suum, confirmat, uti per hostium munitiones noctu ad proximum mare, dein Romam, pergerent.

XXIV. NUMIDAE paucis diebus jussa efficiunt : litterae Adherbalis in senatu recitatae, quarum sententia haec fuit : “ Non meâ culpâ saepe ad vos oratum
“ mitto, Patres conscripti, sed vis Jugurthae subigit :
“ quem tanta lubido exstinguendi me invasit, uti neque vos, neque deos immortalis, in animo habeat ;
“ sanguinem meum, quàm omnia, malit. Itaque
“ quintum jam mensem, socius et amicus populi Romani, armis obsessus teneor : neque mihi Micipsae patris [mei] beneficia, neque vestra decreta auxiliantur :
“ ferro, an fame acriùs urgear, incertus sum. Plura
“ de Jugurtha scribere, dehortatur fortuna mea : etiam
“ antea expertus sum, parum fidei miseris esse : nisi
“ tamen intelligo, illum suprà, quàm ego sum, petere,
“ neque simul amicitiam vestram, et regnum meum
“ sperare : utrùm gravius existumet, nemini occultum
“ est. Nam initio occidit Hiempsalem, fratrem meum ;
“ dein patrio regno me expulit :—quae sanè fuerint
“ nostrae injuriae, nihil ad vos. Verùm nunc vestrum regnum armis tenet : me, quem imperatorem
“ Numidis posuistis, clausum obsidet : legatorum verba quanti fecerit, pericula mea declarant. Quid
“ reliquum, nisi vis vestra, quo moveri possit ? Nam
“ ego quidem vellem, et haec quae scribo, et quae antea in senatu questus sum, vana forent potiùs, quàm
“ miseria mea fidem verbis faceret. Sed, quoniam eò
“ natus sum, ut Jugurthae scelerum ostentui essem,
“ non jam mortem neque aerumnas, tantummodo inimici imperium, et cruciatus corporis, deprecor.

“ Regno Numidiae, quod vestrum est, uti lubet, consulite : me ex manibus impiis cripite, per majestatem imperii, per amicitiae fidem ; si ulla apud vos memoria avi mei, Masinissae.”

XXV. His litteris recitatis, fuere, qui exercitum in Africam mittendum censcrent ; et quàm primùm Adherbali subveniundum ; de Jugurtha interim uti consuleretur, quoniam non paruiisset legatis. Sed ab iisdem regis fautoribus summâ ope enisum, ne decretum fieret. Ita bonum publicum, ut in plerisque negotiis solet, privatâ gratiâ devictum. Legantur tamen in Africam majores natu, nobiles, amplis honoribus : in quibus M. Scaurus, de quo suprâ memoravimus, consularis, et tum senati princeps. Hi, quòd in invidia res erat simul, et ab Numidis obsecrati, triduo navim escendère : dein brevì Uticam adpulsi, litteras ad Jugurtham mittunt, quàm ocissumè ad provinciam accedat ; seque ad eum ab senatu missos. Ille, ubi accepit, homines claros, quorum auctoritatem Romae polere audiverat, contra inceptum suum venisse ; primò commotus, metu atque lubricine divorsus agitabatur. Timebat iram senati [nì paruiisset legatis] : porrò animus, cupidine caecus, ad inceptum scelus rapiebat. Vicit tamen in avido ingenio pravum consilium. Igitur, exercitu circumdato, summâ vi Cirtam irrumpere nititur, maxumè sperans, diductâ manu hostium, aut vi aut dolis sese casum victoriae inventurum. Quod ubi secùs procedit, neque quod intenderat efficere potest, uti priùs, quàm legatos conveniret, Adherbali potiretur ; ne ampliùs morando Scaurum, quem plurimum metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. Ac, tamen etsi senati verbis minae graves nunciabantur, quòd oppugnatione non desiste-

ret, multâ tamen oratione consumptâ, legati frustrâ discessere.

XXVI. EA postquam Cirtae audita sunt, Italici, quorum virtute moenia defensabantur, confisi, deditione factâ, propter magnitudinem populi Romani in-violatos sese fore, Adherbali suadent, uti seque et oppidum Jugurthae tradat; tantum ab eo vitam paciscatur; de ceteris senatui curae fore. At ille, tametsi omnia potiora fide Jugurthae rebatur; quia penes eosdem, si advorsaretur, cogendi potestas erat, ita, uti censuerant Italici, deditionem facit. Jugurtha in primis Adherbalem excruciatum necat: dein omnis puberes, Numidas et negotiatores promiscuè, uti quisque armatis obviis, interfecit.

XXVII. Quod postquam Romae cognitum, et res in senatu agitari coepta, iidem illi ministri regis interpellando, ac saepe gratiâ, interdum jurgiis trahendo tempus, atrocitatem facti leniebant. Ac, ni C. Memmius, tribunus plebis designatus, vir acer, et infestus potentiae nobilitatis, populum Romanum edocuisset, id agi, uti per paucos factiosos Jugurthae scelus condonaretur, profectò omnis invidia prolatandis consultationibus dilapsa erat: tanta vis gratiae, atque pecuniae regis erat. Sed, ubi senatus delicti conscientia populum timet, lege Sempronia provinciae futuris consulibus Numidia atque Italia decretae: consules declarantur P. Scipio Nasica, L. Bestia Calpurnius: Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit: deinde exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur: stipendium, et alia, quae bello usui forent, decernuntur.

XXVIII. At Jugurtha, contra spem nuncio accepto, quippe cui, Romae omnia venum ire, in animo haeserat; filium, et cum eo duo familiaris, ad senatum legatos mittit: hisque, ut illis, quos Hiempsale inter-

fecto miserat, praecepit, omnis mortalis pecuniâ adgrediantur. Qui postquam Romam adventabant, senatus a Bestia consultus, placeretne legatos Jugurthae recipi moenibus: iique decrevit, nisi regnum, ipsumque, deditum venissent, uti in diebus [proximis] decem Italiâ decederent. Consul Numidis ex senati decreto nunciari jubet: ita, infectis rebus, illi domum discedunt. Interim Calpurnius, parato exercitu, legat sibi homines nobilis, factiosos, quorum auctoritate, quae deliquisset, munita fore sperabat: in quibus fuit Scaurus, cujus de natura et habitu suprâ memoravimus. Nam in consule nostro multae bonaeque artes animi et corporis erant, quas omnis avaritia praepediebat: patiens laborum, acri ingenio, satîs providens, belli haud ignarus, firmissimus contra pericula et insidias. Sed legiones per Italiam Rhegium, atque inde Siciliam, porrò ex Sicilia in Africam, transvectae. Igitur Calpurnius initio, paratis com meatibus, acriter Numidiam ingressus est, multos mortalis et urbîs aliquot pugnando capit.

XXIX. Sed, ubi Jugurtha per legatos pecuniâ tentare, bellicque, quod administrabat, asperitatem ostendere, coepit, animus aeger avaritiâ facilè conversus est. Ceterùm socius et administer omnium consiliorum adsumitur Scaurus: qui, tametsi a principio, plerisque ex factione ejus corruptis, acerrumè regem impugnaverat; tamen, magnitudine pecuniae, a bono honestoque in pravum abstractus est. Sed Jugurtha primùm tantummodo belli moram redimebat, existumans, sese aliquid interim Romae pretio, aut gratiâ, effecturum: postea verò quàm participem negotii Scaurum acceperat, in maxumam spem adductus recuperandae pacis, statuit cum eis de omnibus pactionibus praesens agere. Ceterùm interea fidei causâ

mittitur a consule Sextius quaestor in oppidum Jugurthae Vagam; cujus rei species erat acceptio frumenti, quod Calpurnius palàm legatis imperaverat; quoniam deditionis morâ induciae agitabantur. Igitur rex, uti constituerat, in castra venit; ac pauca, praesenti consilio, locutus de invidia facti, atque in deditionem uti acciperetur, reliqua cum Bestia et Scauro secreta transigit: dein postero die, quasi per satiram exquisitis sententiis, in deditionem accipitur. Sed, uti pro consilio imperatum, elephantis triginta, pecus atque equi multi, cum parvo argenti pondere, quaestori traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus rogandos proficiscitur. In Numidia et exercitu nostro pax agitabatur.

XXX. POSTQUAM res in Africa gestas, quòque modo actae forent, fama divulgavit, Romae per omnis locos et conventus de facto consulis agitari: apud plebem gravis invidia: Patres probarentne tantum flagitium, an decretum consulis subverterent, parum constabat. Ac maxumè eos potentia Scauri, quòd is auctor et socius Bestiae ferebatur, a vero, bonoque, impediebat. At C. Memmius, cujus de libertate ingenii, et odio potentiae nobilitatis, suprâ diximus, inter dubitationem et moras senati, concionibus populum ad vindicandum hortari: monere, ne rempublicam, ne libertatem suam desererent: multa superba, crudelia, facinora nobilitatis ostendere: prorsus intentus, omni modo plebis animum accendebat. Sed, quoniam eâ tempestate Memmii facundia clara pollensque fuit, decere existumavi, unam ex tam multis orationem perscribere; ac ea potissimum, quae in concione post reditum Bestiae hujusmodi verbis disseruit:

XXXI. “Multa me dehortantur a vobis, Quirites, “ni studium reipublicae omnia superet; opes factionis,

“ vestra patientia, jus nullum ; ac maxumè, quòd inno-
“ centiae plus periculi, quàm honoris, est. Nam illa
“ quidem piget dicere, his annis xv. quàm ludibrio
“ fueritis superbiae paucorum ; quàm foedè quàmque
“ inulti perierint vestri defensores ; ut vobis animus ab
“ ignavia atque secordia corruptus sit, qui ne nunc
“ quidem, obnoxius inimicis, exsurgitis, atque etiam
“ nunc timetis, quibus decet terrori esse. Sed, quam-
“ quam haec talia sunt, tamen obviàm ire factionis
“ potentiae animus subigit: certè ego libertatem, quae
“ mihi a parente meo tradita est, experiar: verùm id
“ frustrà, an ob rem, faciam, in vestrà manu situm,
“ Quirites. Neque ego hortor, quod saepe majores ves-
“ tri fecere, uti contra injurias armati eatis. Nihil vi,
“ nihil secessionem opus ; necesse est, suomet ipsi more
“ praecipites eant. Occiso Tiberio Gracco, quem
“ regnum parare aiebant, in plebem Romanam quaes-
“ tiones habitae sunt: post C. Gracci et M. Fulvii
“ caedem, item multi vestri ordinis in carcere necati
“ sunt: utriusque cladis non lex, verùm libido eo-
“ rum, finem fecit. Sed sanè fuerit regni paratio
“ plebi sua restituere: quidquid sine sanguine civium
“ ulcisci nequitur, jure factum sit. Superioribus an-
“ nis taciti indignabamini, aerarium expilari; reges
“ et populos liberos paucis nobilibus vectigal pendere;
“ penès eosdem et summam gloriam et maxumas di-
“ vitias esse: tamen haec talia facinora impune sus-
“ cepisse parum habuerè: itaque postremò leges, ma-
“ jestas vestra, divina et humana omnia, hostibus tra-
“ dita sunt. Neque eos, qui fecere, pudet aut poeni-
“ tet: sed incedunt per ora vestra magnificè, sacer-
“ dotia et consulatus, pars triumphos suos, ostentan-
“ tes: perinde, quasi honori, non praedae, habeant.
“ Servi aere parati imperia injusta dominorum non

“ perferunt : vos, Quirites, imperio nati, aequo animo
“ servitutem toleratis. At qui sunt hi, qui rempubli-
“ cam occupavere? homines sceleratissimi, cruentis
“ manibus, immani avaritiâ, nocentissimi, iidemque
“ superbissimi; quis fides, decus, pietas, postremò
“ honesta atque inhonesta omnia, quaestui sunt. Pars
“ eorum occidisse tribunos plebis, alii quaestiones in-
“ justas, plerique caedem in vos fecisse, pro munimen-
“ to habent. Ita, quàm quisque pessumè fecit, tam
“ maxumè tutus est : metum a scelere suo ad ignavi-
“ am vestram transtulere; quos omnis eadem cupere,
“ eadem odisse, eadem metuere in unum coëgit : sed
“ haec inter bonos amicitia est, inter malos factio.
“ Quòd si tam libertatis curam haberetis, quàm illi ad
“ dominationem accensi sunt; profectò neque res
“ publica, sicuti nunc, vastaretur, et beneficia vestra
“ penès optumos, non audacissimos, forent. Majores
“ vestri, parandi juris et majestatis constituendae gra-
“ tiâ, bis, per secessionem, armati Aventinum occu-
“ pavere : vos pro libertate, quam ab illis accepistis,
“ non summâ ope nitemini? atque eò vehementiùs,
“ quòd majus dedecus est parta amittere, quàm omni-
“ no non paravisse? Dicet aliquis, Quid igitur censes?
“ Vindicandum in eos, qui hosti prodidere rempubli-
“ cam : non manu, neque vi, quod magis fecisse, quàm
“ illis accidisse, indignum; verùm quaestionibus, et
“ indicio ipsius Jugurthae : qui, si dediticius est, pro-
“ fectò jussis vestris obediens erit : sin ea contemnit, sci-
“ licet existumabitis, qualis illa pax, aut deditio, ex qua
“ ad Jugurtham scelerum impunitas, ad paucos poten-
“ tis maxumae divitiae, in rempublicam damna, atque
“ dedecora, pervenerint. Nisi fortè nondum etiam
“ vos dominationis eorum satietas tenet, et illa, quàm
“ haec tempora, magis placent, cùm regna, provinciae,

leges, jura, judicia, bella, paces, postremò divina et humana omnia, penès paucos crant; vos autem, hoc est, populus Romanus, invicti ab hostibus, imperatores omnium gentium, satìs habebatis animam retinere: nam servitutem quidem quis vestrùm recusare audebat? Atque ego, tamen etsi viro flagitiosissimum existumò impune injuriam accepisse, tamen, vos hominibus sceleratissimis ignoscere, quoniam cives sunt, aequò animò paterer, nisi misericordia in perniciem casura esset. Nam et illis, quantum importunitatis habent, parum est impune malè fecisse, nisi deinde faciundi licentia eripitur; et vobis aeterna sollicitudo remanebit, cùm intellegitis, aut serviundum esse, aut per manus libertatem retinendam. Nam fidei quidem, aut concordiae, quae spes? dominari illi volunt, vos liberi esse; facere illi injurias, vos prohibere: postremò sociis vestris veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur. Potestne in tam divorsis mentibus pax, aut amicitia, esse? Quare moneo hortorque, ne tantum scelus impunitum dimittatis. Non peculatus aerarii factus est, neque per vim sociis ereptae pecuniae: quae, quamquam gravia, tamen consuetudine jam pro nihilo habentur. Hosti acerrumo prodita senati auctoritas, proditum imperium vestrum: domi militiaeque respublica venalis fuit. Quae nisi quaesita erunt, ni vindicatum in noxios, quid reliquum, nisi ut illis, qui ea fecere, obedientes vivamus? nam impune quae libet facere, id est regem esse. Neque ego, Quirites, hortor, ut malitis, civis vestros perperam, quàm rectè, fecisse; sed ne ignoscendo malis bonos perditum eatis. Ad hoc in republica multò praestat beneficii, quàm maleficii, immemorem esse: bonus tantummodo segnior fit, ubi negligas; at malus

“improbior. Ad hoc, si injuriae non sint, haud saepe
“auxilii cgeas.”

XXXII. HAEC atque alia hujusmodi saepe dicundo Memmius populo persuadet, uti L. Cassius, qui tum praetor erat, ad Jugurtham mitteretur; interpositâ fide publicâ, Romam duceret, quò faciliùs, indicio regis, Scauri et reliquorum, quos pecuniae captae arcessebant, delicta patefierent. Dum haec Romae geruntur, qui, in Numidia relictî a Bestia, exercitui praeerant, secuti morem imperatoris, plurima et flagitiosissima facinora fecere. Fuere qui, auro corrupti, elephantos Jugurthae traderent: alii perfugas venderent: pars ex pacatis praedas agebant: tanta vis avaritiae in animos eorum, veluti tabes, invaserat. At Cassius, perlatâ rogatione a C. Memmio, ac percussâ omni nobilitate, ad Jugurtham proficiscitur; ei, timido, et ex conscientia diffidenti rebus suis, persuadet, quoniam se populo Romano dedidisset, ne vim, quàm misericordiam, experiri mallet. Privatim praeterea fidem suam interponit, quam ille non minoris, quàm publicam, ducebat: talis eâ tempestate fama de Cassio.

XXXIII. IGITUR Jugurtha, contra decus regium, cultu quàm maxumè miserabili, [cum Cassio] Romam venit: ac, tamen etsi in ipso magna vis animi erat, confirmatus ab omnibus, quorum potentiâ aut scelere cuncta gesserat, C. Baebium, tribunum plebis, magnâ mercede parat, cujus impudentiâ contra jus et injurias omnis munitus foret. At C. Memmius, advocatâ concione, quamquam regi infesta plebes erat, et pars in vincula duci jubebat, pars, ni socios sceleris aperiret, more majorum de hoste supplicium sumi; dignitati, quàm irae, magis consulens, sedare motus, et animos mollire: postremò confirmare, fidem publicam per

sese inviolatam fore. Pòst, ubi silentium coepit, producto Jugurthâ, verba facit, Romae Numidiacque faciora ejus memorat, scelera in patrem, fratresque, ostendit: quibus juvantibus, quibusque ministris, ea egerit, quamquam intellegat populus Romanus, tamen vellent manifesta magis ex illo habere: si vera aperiret, in fide et clementiâ populi Romani magnam spem illi sitam: sin reticeat, non sociis saluti fore; sese suasque spes corrupturum.

XXXIV. DEIN, ubi Memmius dicendi finem fecit, et Jugurtha respondere jussus est, C. Baebius, tribunus plebis, quem pecuniâ corruptum suprâ diximus, regem tacere jubet: ac, tamen etsi multitudo, quae in concione aderat, vehementer accensa, terrebat eum clamore, voltu, saepe impetu, atque aliis omnibus, quae ira fieri amat, vicit tamen impudentia. Ita populus ludibrio habitus ex concione discessit; Jugurthae Bestiacque, et ceteris, quos illa quaestio exagitabat, animi augescunt.

XXXV. EA erat tempestate Romae Numida quidam, nomine Massiva, Gulussae filius, Masinissae nepos: qui, quia in dissensione regum Jugurthae adversus fuerat, deditâ Cirtâ, et Adherbale interfecto, profugus ex Africa abierat. Huic Sp. Albinus, qui proximo anno post Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat, persuadet, quoniam ex stirpe Masinissae sit, Jugurtham ob scelera invidiâ cum metu urgeat; regnum Numidiae ab senatu petat. Avidus, consul, belli gerundi, moveri, quàm senescere, omnia, malebat: ipsi provincia Numidia, Minucio Macedonia evenerat. Quae postquam Massiva agitare coepit, neque Jugurthae in amicis satîs praesidii est, quòd eorum alium conscientia, alium mala fama, et timor impediabat; Bomilcari, proximo ac maxumè fido sibi,

imperat, pretio, sicuti multa confecerat, insidiatores Massivae paret, ac maxumè occultè; sin id parum procedat, quovis modo Numidam interficiat. Bomilcar maturè regis mandata exsequitur: et, per homines talis negotii artifices, itinera egressusque ejus, postremò loca atque tempora cuncta, explorat: deinde, ubi res postulabat, insidias tendit. Igitur unus ex eonumero, qui ad caedem parati, paullò inconsultiùs Massivam adgreditur, illum obtruncat: sed ipse deprehensus, multis hortantibus, et in primis Albino consule, indicium profitetur. Fit reus magis ex aequo bonoque, quàm ex jure gentium, Bomilcar, comes ejus, qui Romam fide publicâ venerat. At Jugurtha, manifestus tanti sceleris, non priùs omisit contra verum niti, quàm animum advortit, supra gratiam atque pecuniam suam invidiam facti esse. Igitur, quamquam in priore actione ex amicis quinquaginta vades dederat; regno magis, quàm vadibus, consulens, clam in Numidiam Bomilcarem dimittit, veritus, ne reliquos popularis metus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium sumtum foret. Et ipse paucis diebus profectus est, jussus ab senatu Italiâ decedere. Sed, postquam Româ egressus est, fertur, saepe eò tacitus respiciens, postremò dixisse, Urbem venalem, et maturè perituram, si emptorem invenerit.

XXXVI. INTERIM Albinus, renovato bello, comitum, stipendium, alia, quae militibus usui forent, maturat in Africam portare; ac statim ipse profectus, uti ante comitia, quod tempus haud longè aberat, armis, aut deditioe, aut quovis modo bellum conficeret. At, contrà, Jugurtha trahere omnia, et alias, deinde alias morae caussas facere: polliceri deditioem, ac deinde metum simulare: instanti cedere, et paullò pòst, ne sui diffiderent, instare: ita belli mo-

dò, modò pacis, morà consulem ludificare. Ac fuere, qui tum Albinum haud ignarum consilii regis existumarent, neque ex tantà properantiâ tam facilè tractum bellum securdiâ magis, quàm dolo, crederent. Sed postquam, dilapso tempore, comitiorum dies adventabat, Albinus, Aulo fratre in castris pro praetore relicto, Romam decessit.

XXXVII. Ea tempestate Romae seditionibus tribuniis atrociter respublica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius, tribuni plebis, resistentibus collegis, continuare magistratum nitebantur: quae dissensio totius anni comitia impediabat. Eâ morà in spem adductus, Aulus, quem pro praetore in castris relictum suprâ diximus, aut conficiundi belli, aut terrore exercitûs ab rege pecuniae capiundae, milites mense Januario ex hibernis in expeditionem evocat; magnis itineribus, hieme asperâ, pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis thesauri erant. Quod quamquam et saevitiâ temporis, et opportunitate loci, neque capi, neque obsideri poterat; nam circùm murum, situm in praerupti montis extremo, planicies limosa hiemalibus aquis paludem fecerat: tamen, aut simulandi gratiâ, quò regi formidinem adderet, aut cupidine caecus, [ob thesauros, oppidi potiundi] vineas agere, aggerem jacere, alia, quae incepto usui forent, properare.

XXXVIII. At Jugurtha, cognitâ vanitate atque imperitiâ legati, subdolus augere amentiam: missitare supplicantis legatos: ipse, quasi vitabundus, per saluosa loca et tramites exercitum ductare. Denique Aulum spe pactionis perpulit, uti, relicto Suthule, in abditas regiones sese, veluti cedentem, insequeretur. Interea per homines callidos die noctuque exercitum tentabat: centuriones, ducesque turmarum, partim uti transfugerent, [corrumpere]; alii, signo dato, lo-

cum uti desererent : ita delicta occultiora fore. Quae postquam ex sententia instruit, intempestâ nocte de improvise multitudine Numidarum Auli castra circumvenit. Milites Romani, tumultu percussi insolito, arma capere alii, alii se abdere, pars territos confirmare; trepidare omnibus locis : vis magna hostium ; coelum nocte atque nubibus obscuratum ; periculum anceps : postremò fugere, an manere, tutius foret, in incerto erat. Sed ex eo numero, quos paullo antè corruptos diximus, cohors una Ligurum cum duabus turmis Thracum, et paucis gregariis militibus, transiere ad regem : et centurio primi pili tertiae legionis per munitionem, quam, uti defenderet, acceperat, locum hostibus introëundi dedit : eâque Numidae cuncti irrupere. Nostri foedâ fugâ, plerique abjectis armis, proximum collem occupavere. Nox atque praecida castrorum hostes, quò minùs victoriâ uterentur, remota sunt. Dein Jugurtha postero die cum Aulo in colloquio verba facit : tametsi ipsum cum exercitu fame, ferro, clausum tenet, tamen se, humanarum rerum memorem, si secum foedus faceret, incolumis omnis sub jugum missurum : praeterea, uti diebus decem Numidiâ decederet. Quae quamquam gravia et flagitii plena erant, tamen, quia mortis metu mutabant, sicuti regi libuerat, pax convenit.

XXXIX. SED, ubi ea Romae comperta sunt, metus atque moeror civitatem invasere : pars dolere pro gloria imperii : pars, insolita rerum bellicarum, timere libertati : Aulo omnes infesti, ac maxumè, qui bello saepe praeclari fuerant, quòd, armatus, dedecore potius, quàm manu, salutem quaesiverat. Ob ea consul Albinus, ex delicto fratris invidiam, ac deinde periculum, timens, senatum de foedere consulabat : et tamen interim exercitui supplementum scribere ; ab so-

ciis et nomine Latino auxilia arcessere : denique modis omnibus festinare. Senatus ita, uti par fuerat, decernit, suo atque populi injussu nullum potuisse foedus fieri. Consul, impeditus a tribunis plebis, ne, quas paraverat copias, secum portaret, paucis diebus in Africam proficiscitur : nam omnis exercitus, uti convenerat, Numidiâ deductus, in provincia hiebat. Postquam eò venit ; quamquam persequi Jugurtham, et mederi fraternae invidiae, animus ardebat ; cognitis militibus, quos, praeter fugam, soluto imperio, licentia, atque lascivia corruperat, ex copia rerum statuit, nihil sibi agitandum.

XL. INTEREA Romae C. Mamilius Limetanus, tribunus plebis, rogationem ad populum promulgat, uti quaereretur in eos, quorum consilio Jugurtha senati decreta neglexisset ; quique ab eo in legationibus, aut imperiis, pecunias acceperant ; qui elephantos, quique perfugas tradidissent ; item qui de pace, aut bello, cum hostibus pactiones fecissent. Huic rogationi partim conscii sibi, alii ex partium invidiâ pericula metuentes, quoniam apertè resistere non poterant, quin illa et alia talia placere sibi faterentur ; occultè per amicos, ac maxumè per homines nominis Latini, et socios Italicos, impedimenta parabant. Sed plebes, incredibile memoratu est, quàm intenta fuerit, quantâque vi rogationem jussit, decreverit, voluerit, magis odio nobilitatis, cui mala illa parabantur, quàm curâ reipublicae : tanta lubido in partibus[erat]. Igitur, ceteris metu percussis, M. Scaurus, quem legatum Bestiae suprâ docuimus, inter laetitiam plebis et suorum fugam trepidâ etiam tum civitate, cum ex Mamiliâ rogatione tres quaesitores rogarentur, effecerat, uti ipse in eo numero crearetur. Sed quaestio exercita asperè violenterque ex rumore, et lubidine plebis : ut saepe no-

bilitatem, sic eâ tempestate plebem ex secundis rebus insolentia ceperat.

XLI. CETERUM mos partium popularium et senati factionum, ac deinde omnium malarum artium, paucis antè annis Romae ortus, otio, et abundantia earum rerum, quae prima mortales ducunt. Nam, ante Carthaginem deletam, populus et senatus Romanus placidè modestèque inter se rempublicam tractabant: neque gloriae, neque dominationis, certamen inter civis erat: metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat. Sed, ubi illa formido mentibus discessit; scilicet ea, quae secundae res amant, lascivia atque superbia, incessère. Ita, quod in advorsis rebus optaverant, otium, postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit. Namque coepere nobilitas dignitatem, populus libertatem, in lubidinem vertere: sibi quisque ducere, trahere, rapere. Ita omnia in duas partes abstracta sunt; respublica, quae media fuerat, dilacerata. Ceterum nobilitas factione magis pollebat: plebis vis, soluta, atque dispersa in multitudine, minùs poterat: paucorum arbitrio belli domique agitabatur: penès eosdem aerarium, provinciae, magistratus, gloriae triumphique erant: populus militiam atque inopiam urgebatur; praedas bellicas imperatores cum paucis diripiebant. Interca parentes aut parvi liberi militum, ut quisque potentiori confinis erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia avaritia sine modo modestique invadere, polluere, et vastare omnia; nihil pensi, neque sancti, habere, quoad semet ipsa praecipitavit. Nam, ubi primùm [ex nobilitate] reperti sunt, qui veram gloriam injustae potentiae anteponerent, moveri civitas, et permixtio civilis, quasi discessio terrae, oriri coepit.

XLII. NAM, postquam Tiberius et C. Graccus, quo-

rum majores Punico atque aliis bellis multum reipublicae addiderant, vindicare plebem in libertatem, et paucorum scelera patefacere, coepere; nobilitas noxia, atque eo perculsa, modò per socios ac nomen Latinum, interdum per equites Romanos, quos spes societatis a plebe dimoverat, Graccorum actionibus obviam ierat; et primò Tiberium, dein paucos post annos eadem ingredientem Caium, tribunum alterum, alterum triumvirum coloniis deducendis, cum M. Fulvio Flacco, ferro necaverat. Et sanè Graccis cupidine victoriae haud satìs moderatus animus fuit. Sed bono vinci satius est, quàm malo more injuriam vincere. Igitur eà victorià, nobilitas, ex lubricine suà usa, multos mortalis ferro aut fugà exstinxit; plusque in reliquum sibi timoris, quàm potentiae, addidit. Quae res plerumque magnas civitatis pessum dedit; dum alteri alteros vincere quovis modo, et victos acerbius ulcisci, volunt. Sed, de studiis partium et omnibus civitatis moribus si singulatim, aut pro magnitudine, parem disserere, tempus, quàm res, maturius deserat. Quamobrem ad inceptum redeo.

XLIII. Post Auli foedus, exercitusque nostri foedam fugam, Q. Metellus et M. Silanus, consules designati, [provincias] inter se paraverunt: Metelloque Numidia evenerat, acri viro, et, quamquam advorso populi partibus, famà tamen aequabili et inviolatà. Is, ubi primùm magistratum ingressus est, alia omnia sibi cum collegà, ratus, ad bellum, quod gesturus erat, animum intendit. Igitur, diffidens veteri exercitui, milites scribere, praesidia undique arcessere: arma, tela, equos, cetera instrumenta militiae parare: ad hoc commeatum affatim: denique omnia, quae bello vario, et multarum rerum egenti, usui esse solent, Ceterum ad ea patranda senati auctoritate socii no-

menque Latinum, reges ultro, auxilia mittere: postremò omnis civitas summo studio adnitebatur. Itaque, ex sententia omnibus rebus paratis compositisque, in Numidiam proficiscitur, magnâ spe civium, cùm propter bonas artis, tum maxumè, quòd advorsum divitias animum invictum gerebat; et avaritiâ magistratuum ante id tempus in Numidia nostrae opes contusae, hostiumque auctae erant.

XLIV. SED, ubi in Africam venit, exercitus ei traditur Sp. Albinus pro consule, iners, imbellis, neque periculi neque laboris patiens, linguâ, quàm manu, promptior, praedator ex sociis, et ipse praeda hostium, sine imperio et modestiâ habitus. Ita imperatori novopius ex malis moribus sollicitudinis, quàm ex copia militum auxilii, aut spei bonae, accedebat. Statuit tamen Metellus, quamquam et aestivorum tempus comitiorum mora imminuerat, et exspectatione eventi civium animos intentos putabat, non priùs bellum attingere, quàm majorum disciplinâ milites laborare coëgisset. Nam Albinus, Auli fratris exercitûsque clade percussus, postquam decreverat non egredi provinciâ, quantum tempus aestivorum in imperio fuit, plerumque milites stativis castris habebat: nisi cùm odos, aut pabuli egestas locum mutare subegerat. Sed neque more militari vigiliae deducebantur: uti cuique lubebat, ab signis aberat. Lixae permixti cum militibus die noctuque vagabantur, et palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris et mancipiorum praedas certantes agere; eaque mutare cum mercatoribus vino advectitio, et aliis talibus: praeterea frumentum publicè datum vendere, panem in dies mercari: postremò, quaecumque dici aut fingi queunt ignaviae luxuriaeque probra, in illo exercitu cuncta fuere, et alia ampliùs.

XLV. SED in ea difficultate Metellum non minùs, quàm in rebus hostilibus, magnum et sapientem virum fuisse comperior; tantâ temperantiâ inter ambitionem saevitiamque moderatum. Namque edicto primùm adjumenta ignaviae sustulisse, ne quisquam in castris panem, aut quem alium coctum cibum, venderet; ne lixae exercitum sequerentur; ne miles gregarius in castris, neve in agmine, servum aut jumentum haberet: ceteris arctè modum statuisset. Praeterea transversis itineribus quotidie castra movere; juxtâ, ac si hostes adessent, vallo atque fossâ munire, vigilias crebras ponere, et ipse cum legatis circumire: item in agmine in primis modò, modò in postremis, saepe in medio, adesse, ne quispiam ordine egrederetur, uti cum signis frequentes incederent, miles cibum et arma portaret. Ita prohibendo a delictis magis, quàm vindicando, exercitum brevì confirmavit.

XLVI. INTEREA Jugurtha, ubi quae Metellus agebat ex nunciis accepit; simul de innocentia ejus cecior Romae factus, diffidere suis rebus, ac tum demum veram deditionem facere conatus est. Igitur legatos ad consulem cum suppliciis mittit, qui tantummodo ipsi liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo Romano. Sed Metello jam antea experimentis cognitum erat, genus Numidarum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum. Itaque legatos alium ab alio divorsos adgreditur; ac, paullatim tentando, postquam opportunos cognovit, multa pollicendo persuadet, uti Jugurtham maxumè vivum, sin id parum procedat, necatum, sibi traderent: ceterùm palam, quae ex voluntate forent, regi nunciari jubet. Deinde ipse paucis diebus, intento atque infesto exercitu, in Numidiam procedit: ubi, contra belli faciem, tuguria plena hominum, pecora cultoresque in

agris : ex oppidis et mapalibus praefecti regis obvii procedebant, parati frumentum dare, commeatum portare, postremò omnia, quae imperarentur, facere. Neque Metellus idcirco minùs, sed pariter, ac si hostes adessent, munito agmine incédere, latè explorare omnia, illa deditiois signa ostentui credere ; et insidiis locum tentare. Itaque ipse cum expeditis cohortibus, item funditorum et sagittariorum delectâ manu, apud primos erat : in postremo C. Marius legatus cum equitibus curabat : in utrumque latus auxilios equites tribunis legionum et praefectis cohortium disper tiverat, uti cum his permixti velites, quâcumque accederent, equitatus hostium propulsarent. Nam in Jugurtha tantus dolus, tantaque peritia locorum et militiae erat, uti, absens, an praesens, pacem, an bellum gerens, perniciosior esset, in incerto haberetur.

XLVII. ERAT haud longè ab eo itinere, quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine Vaga, forum rerum venalium totius regni maxumè celebratum ; ubi et incolere et mercari consueverant Italici generis multi mortales. Huc consul, simul tentandi gratiâ, si paterent opportunitates loci, praesidium imposuit ; praeterea imperavit frumentum, et alia, quae bello usui forent : ratus, id, quod res monebat, frequentiam negotiatorum et commeatum [juvaturum exercitum] etiam paratis rebus munimento fore. Inter haec negotia Jugurtha impensiùs modò legatos supplices mittere, pacem orare ; praeter suam liberorumque vitam omnia Metello dedere. Quos item, uti priores, consul, illectos ad proditionem, domum dimittebat : regi pacem, quam postulabat, neque abnuere, neque polliceri, et inter eas moras promissa legatorum exspectare.

XLVIII. JUGURTHA, ubi Metelli dicta cum factis

composuit, ac se suis artibus tentari animadvortit; quippe cui verbis pax nunciabatur, ceterum re bellum asperrimum erat, urbs maxuma alienata, ager hostibus cognitus, animi popularium tentati; coactus rerum necessitudine, statuit armis certare. Igitur, explorato hostium itinere, in spem victoriae adductus ex opportunitate loci, quàm maxumas copias potest omnium generum parat, ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit. Erat in ea parte Numidiae, quam Adherbal in divisione possederat, flumen oriens a meridie, nomine Muthul; a quo aberat mons ferme millia passuum xx. tractu pari, vastus ab natura et humano cultu: sed ex eo medio quasi collis oriebatur, in immensum pertinens, vestitus oleastro ac myrtetis, aliisque generibus arborum, quae humi arido atque arenoso gignuntur. Media autem planicies deserta penuriâ aquae, praeter flumini propinqua loca: ea, consita arbustis, pecore atque cultoribus frequentabantur.

XLIX. Igitur in eo colle, quem transverso itinere porrectum docuimus, Jugurtha, extenuatâ suorum acie, consedit: elephantis et parti copiarum pedestrium Bomilcarem praefecit, eumque edocet, quae ageret: ipse propior montem cum omni equitatu pedites delectos collocat: dein, singulas turmas atque manipulos circumiens, monet atque obtestatur, uti memores pristinae virtutis et victoriae, seque regnumque suum ab Romanorum avaritiâ defendant: cum his certamen fore, quos antea, victos, sub jugum miserint: ducem illis, non animum, mutatum: quae ab imperatore decuerint, omnia suis provisa; locum superiorem, uti prudentes cum imperitis, ne pauciores cum pluribus, aut rudes cum bello melioribus, manum consereant: proinde parati intentique essent, signo dato,

Romanos invadere : illum diem aut omnis labores et victorias confirmaturum, aut maxumarum aerumnarum initium fore. Ad hoc viritum, ut quemque ob militare facinus pecuniâ aut honore extulerat, commonefacere beneficii sui, et eum ipsum aliis ostentare : postremò, pro cujusque ingenio, pollicendo, minitando, obtestando, alium alio modo excitare : cùm interim Metellus, ignarus hostium, monte degrediens cum exercitu conspicitur : primò dubius, quidnam insolita facies ostenderet, (nam inter virgulta equi Numidaeque considerant, neque planè occultati humilitate arborum, et tamen incerti, quidnam esset ; cùm naturâ loci, tum dolo, ipsi, atque signa militaria, obscurati) dein, brevè cognitis insidiis, paullisper agmen constitit : ibi, commutatis ordinibus, in dextero latere, quod proximum hostis erat, triplicibus subsidiis aciem instruxit ; inter manipulos funditores et sagittarios dispertit, equitatum omnem in cornibus locat : ac, pauca pro tempore milites hortatus, aciem, sicuti instruxerat, transvorsis principiis in planum deducit.

L. SED, ubi Numidas quietos, neque colle degredi, animadvortit, veritus ex anni tempore et inopiâ aquae, ne siti conficeretur exercitus, Rutilium legatum cum expeditis cohortibus et parte equitum praemisit ad flumen, ut locum castris antecaperet ; existumans, hostis crebro impetu et transvorsis proeliis iter suum remoratuuros, et, quoniam armis diffiderent, lassitudinem et sitim militum tentatuuros. Dein ipse pro re atque loco, sicuti montem descenderat, paullatim procedere : Marium post principia habere : ipse cum sinistrae alae equitibus esse, qui in agmine principes facti erant. At Jugurtha, ubi extremum agmen Metelli primos suos praetergressum videt, praesidio quasi duùm milium peditum montem occupat, quâ Metellus descen-

derat; ne fortè ccdentibus advorsariis receptui, ac
bòst munimento, foret: dein repentè, signo dato, hos-
tis invadit. Numidae aliù postremos caedere; pars a
sinistra ac dextera tentare: infensi adesse atque in-
stare: omnibus locis Romanorum ordines conturbare;
quorum etiam qui firmioribus animis obvii hostibus
fuerant, ludificati incerto proelio, ipsi modò eminus
sauciabantur, neque contrà feriundi, aut manum con-
serendi, copia erat. Antea jam docti ab Jugurtha,
equites, ubicumque Romanorum turba insequi coepe-
rat, non confertim neque in unum sese recipiebant,
sed alius aliò, quàm maxumè divorsi. Ita numero
priorès, si ab persequendo hostis deterrere nequive-
rant, disjectos ab tergo, aut lateribus, circumvenie-
bant: sin opportunior fugae collis, quàm campi fue-
rant, eò verò consueti Numidarum equi facilè inter
virgulta evadere; nostros asperitas, et insolentia loci
retinebat.

LI. CETERUM faciès totius negotii varia, incerta,
foeda atque miserabilis: dispersi a suis, pars cedere,
alii insequi: neque signa, neque ordines observare:
ubi quemque periculum ceperat, ibi resistere ac pro-
pulsare: arma, tela, equi, viri, hostes, cives permixti:
nihil consilio, neque imperio, agi: fors omnia regere.
Itaque multum diei processerat, cùm etiam tum even-
tus in incerto erat. Denique, omnibus labore et aestu
languidis, Metellus, ubi videt Numidas mindù instare,
paullatim milites in unum conducit, ordines restituit,
et cohortis legionarias quatuor advorsùm pedites hos-
tium collocat: eorum magna pars superioribus locis
fessa consederat. Simul orare, hortari milites, ne de-
ficerent, neu paterentur hostis fugientes vincere: ne-
que illis castra esse, neque munimentum ullum, quò
cedentes tenderent: in armis omnia sita. Sed ne Ju-

gurtha quidem interea quietus : circumire, hortari renovare proelium, et ipse cum delectis tentare omnia : subvenire suis, hostibus dubiis instare ; quos firmos cognoverat, eminus pugnando retinere.

LII. Eo modo inter se duo imperatores, summi viri, certabant ; ipsi pares, ceterum opibus disparibus. Nam Metello virtus militum erat, locus advorsus : Jugurthae alia omnia praeter milites opportuna. Denique Romani, ubi intellegunt, neque sibi perfugium esse, neque ab hoste copiam pugnandi fieri, et jam diei vesp̄er erat ; advorso colle, sicuti praeceptum fuerat, evadunt. Amissa loco, Numidae fusi fugatique : pauci interiēre ; plerosque velocitas et regio hostibus ignara tutata sunt. Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum pedestrium praefectum ab Jugurtha suprā diximus, ubi eum Rutilius praeteregressus est, paullatim suos in aequum locum deducit : ac, dum legatus ad flumen, quò praemissus erat, festinans pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat : neque remittit, quid ubique hostis ageret, explorare. Postquam Rutilium consedissee jam, et animo vacuum, accepit, simulque ex Jugurthae proelio clamorem augeri ; veritus, ne legatus, cognitā re, laborantibus suis auxilio foret, aciem, quam, diffidens virtuti militum, arctè statuerat, quò hostium itineri obficeret, latiùs porrigit ; eoque modo ad Rutilii castra procedit.

LIII. ROMANI ex improvise pulveris vim magnam animadvortunt, nam prospectum ager arbustis consitus prohibebat. Et primò rati, humum aridam vento agitari : pòst, ubi aequabilem manere, et, sicuti acies movebatur, magis magisque adpropinquare, vident, cognitā re, properantes arma capiunt, ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt. Deinde, ubi propius

ventum, utrimque magno clamore concurrunt. Numidae, tantummodo remorati, dum in elephantis auxilium putant, postquam impeditos ramis arborum, atque ita disjectos circumveniri, vident, fugam faciunt: ac plerique, abjectis armis, collis, aut noctis, quae jam aderat, auxilio integri abeunt. Elephanti quatuor capti, reliqui omnes, numero quadraginta, interfecti. At Romani, quamquam itinere atque opere castrorum et proelio fessi laetique erant; tamen, quòd Metellus ampliùs opinione morabatur, instructi intentique obviàm procedunt. Nam dolus Numidarum nihil languidi, neque remissi, patiebatur. Ac primò, obscurà nocte, postquam haud procul inter se erant, strepitu, velut hostes adventare, alteri apud alteros formidinem simul et tumultum facere: et paene imprudentià admissum facinus miserabile, ni utrimque praemissi equites rem exploravissent. Igitur pro metu repentè gaudium exortum, milites alius alium laeti adpellant, acta edocent atque audiunt; sua quisque fortia facta ad coelum ferre. Quippe res humanae ita sese habent: in victoria vel ignavis gloriari licet: advorsae res etiam bonos detrectant.

LIV. METELLUS, in iisdem castris quatrIduo moratus, saucios cum cura reficit, meritos in proeliis more militiae donat, universos in concione laudat, atque agit gratias; hortatur, ad cetera, quae levia sunt, parem animum gerant: pro victoria satìs jam pugnatum, reliquos labores pro praeda fore. Tamen interim transfugas et alios opportunos, Jugurtha ubi gentium, aut quid agitare, cum paucisne esset, an exercitum haberet, ut sese victus gereret, exploratum misit. At ille sese in loca saltuosa, et naturà munita, receperat: ibique cogebat exercitum, numero hominum amplior, sed hebetem infirmumque, agri ac pecoris magis,

quàm belli, cultorem. Id eâ gratiâ eveniebat, quòd præter regios equites nemo omnium Numidarum ex fugâ regem sequitur; quò cujusque animus fert, eâ discedunt: neque id flagitium militiae ducitur: ita semores habent. Igitur Metellus, ubi videt regis etiam tum animum ferocem; bellum renovari, quod, nisi ex illius lubidine, geri non posset; præterea iniquum certamen sibi cum hostibus; minore detrimento illos vinci, quàm suos vincere: statuit, non proeliis, neque acie, sed alio more bellum gerendum. Itaque in Numidiae loca opulentissima pergit, agròs vastat, multa castella et oppida, temere munita, aut sine praesidio, capit incenditque, puberes interficit: alia omnia militum praeda esse. Eâ formidine multi mortales Romanis dediti obsides; frumentum et alia, quae usui forent, adfatim praebita: ubicumque res postulabat, praesidium impositum. Quae negotia multò magis, quàm proelium malè pugnatum [ab suis], regem terrebant: quippe, cui spes omnis in fuga sita, sequi cogebatur; et, qui sua loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere. Tamen ex copia, quod optimum videbatur, consilium capit: exercitum plerumque in iisdem locis opperiri jubet; ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur, nocturnis et aviis itineribus ignoratus Romanos palantis repentè adgreditur: eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur; nemo omnium intactus profugit: et Numidae priùs, quàm ex castris subveniretur, sicuti jussi erant, in proximos collis discedunt.

LV. INTERIM Romae gaudium ingens ortum, cognitio Metelli rebus: ut seque et exercitum more majorum gereret; in adverso loco, victor tamen virtute fuisset; hostium agro potiretur; Jugurtham, magnificentum ex Auli secordiâ, spem salutis in solitudine, aut

fugâ, coëgisset habere. Itaque senatus ob ea feliciter acta diis immortalibus supplicia decernere : civitas, trepida antea, et sollicita de belli eventu, laeta agere : fama de Metello praeclara esse. Igitur eò intentior ad victoriam niti, omnibus modis festinare ; cavere tamen, necubi hosti opportunus fieret : meminisse, post gloriam invidiam sequi. Ita, quo clarior erat, eo magis animi anxius : neque post insidias Jugurthae effuso exercitu praedari : ubi frumento aut pabulo opus erat, cohortes cum omni equitatu praesidium agitabant : exercitûs partem ipse, reliquos Marius ducebat. Sed igni magis, quàm praedâ, ager vastabatur. Duobus locis, haud longè inter se, castra faciebant : ubi vi opus erat, cuncti aderant ; ceterùm, quò fuga atque formido latius crescerent, divorsi agebant. Eo tempore Jugurtha per collis sequi : tempus, aut locum pugnae quaerere : quâ venturum hostem audierat, pabulum, et aquarum fontis, quorum penuria erat, corrumpere : modò se Metellò, interdum Mario, ostendere : postremos in agmine tentare, ac statim in collis regredi ; rursus aliis, pòst aliis minitari : neque proelium facere, neque otium pati ; tantummodo hostem ab incepto retinere.

LVI. ROMANUS imperator, ubi se dolis fatigari videt, neque ab hoste copiam pugnandi fieri, urbem magnam, et in eâ parte, quâ sita erat, arcem regni, nomine Zamam, statuit obpugnare ; ratus, id, quod negotium poscebat, Jugurtham laborantibus suis auxilio venturum, ibique proelium fore. At ille, quae parabantur, a perfugis edoctus, magnis itineribus Metellum antevenit ; oppidanos hortatur, moenia defendant, additis auxilio perfugis, quod genus ex copiis regis, quia fallere nequibant, firmissimum. Praeterea pollicetur, in tempore semet cum exercitu adfore. Ita

compositis rebus, in loca quàm maxumè occulta discedit, ac pòst paullò cognoscit, Marium ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus Siccam missum; quod oppidum primum omnium post malam pugnam ab rege defecerat. Eò cum delectis equitibus noctu pergit; et jam egredientibus Romanis in porta pugnam facit: simul magnâ voce Siccenses hortatur, uti cohortis ab tergo circumveniant: fortunam praeclari facinoris casum dare: si id fecerint, postea sese in regno, illos in libertate sine metu aetatem acturos. Ac, ni Marius signa inferre, atque evadere oppido, properavisset, profectò cuncti, aut magna pars Siccensium fidem mutavissent: tantâ mobilitate sese Numidae agunt. Sed milites Jugurthini, paullisper ab rege sustentati, postquam majore vi hostes urgent, paucis amissis, profugi discedunt.

LVII. MARIUS ad Zamam pervenit: id oppidum, in campo situm, magis opere, quàm naturâ, munitum erat; nullius idoneae rei egens, armis virisque opulentum. Igitur Metellus, pro tempore atque loco paratis rebus, cuncta moenia exercitu circumvenit: legatis imperat, ubi quisque curaret: deinde, signo dato, undique simul clamor ingens oritur: neque ea res Numidas terret; infensi intentique sine tumultu manent: proelium incipitur. Romani, pro ingenio quisque, pars eminus glande aut lapidibus pugnare; [evadere alii,] alii succedere, ac murum modò subfodere, modò scalis adgredi: cupere proelium in manibus facere. Contra ea oppidani in proximos saxa volvere; sudes, pila, praeterea picem sulphure et taedâ mixtam ardentia mittere. Sed nec illos, qui procul manserant, timor animi satîs muniverat: nam plerosque jacula, tormentis aut manû emissâ, vulnerabant; parique periculo, sed famâ impari, boni atque ignavi erant.

LVIII. Dum apud Zamam sic certatur, Jugurtha ex improvise castra hostium cum magna manu invadit; remissis, qui in praesidio erant, et omnia magis, quam proelium, expectantibus, portam irrumpit. At nostri, repentino metu perculsi, sibi quisque pro moribus consulunt; alii fugere, alii arma capere: magna pars vulnerati aut occisi. Ceterum ex omni multitudine non amplius quadraginta, memores nominis Romani, grege facto, locum cepere paullò, quam alii, editiorem: neque inde maxumà vi depelli quiverunt; sed tela eminus missa remittere, pauci in pluribus minus frustrati: sin Numidae propius accessissent, ibi verò virtutem ostendere, et eos maxumà vi caedere, fundere, atque fugare. Interim Metellus, cum acerrumè rem gereret, clamorem hostilem ab tergo accepit: dein, converso equo, animadvortit, fugam ad se vorum fieri; quae res indicabat popularis esse. Igitur equitatum omnem ad castra propere mittit, ac statim C. Marium cum cohortibus sociorum; eumque, lacrumans, per amicitiam perque rempublicam obsecrat, ne quam contumeliam remanere in exercitu victore, neve hostis inultos abire, sinat: ille brevè mandata efficit. At Jugurtha, munimento castrorum impeditus, cum alii super vallum praecipitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes obficerent, multis amissis, in loca munita sese recepit. Metellus, infecto negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu revertitur.

LIX. Igitur postero die prius, quam ad obpugnandum egrederetur, equitatum omnem in ea parte, quà regis adventus erat, pro castris agitare jubet; portas et proxima loca tribunis dispertit: deinde ipse pergit ad oppidum, atque, ut superiore die, murum adgreditur. Interim Jugurtha ex occulto repentè nostros

invadit: qui in proximo locati fuerant, paullisper territi perturbantur; reliqui citò subveniunt. Neque diutiùs Numidae resistere quivissent, ni pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congressu facerent: quibus illi freti, non, ut equestri proelio solet, sequi, dein cedere; sed advorsis equis concurrere, implicare ac perturbare aciem; ita expeditis peditibus suis, hostis paene victos dare.

LX. Eodem tempore apud Zamam magnà vi certabatur. Ubi quisque legatus, aut tribunus curabat, eò acerrumè niti; neque alius in alio magis, quàm in sese, spem habere: pariter oppidani agere; obpugnare, aut parare omnibus locis: avidiùs alteri alteros sauciare, quàm semet tegere: clamor, permixtus hortatione, laetitià, gemitu; item strepitus armorum, ad coelum ferri: tela utrimque volare. Sed illi, qui moenia defensabant, ubi hostes paullulum modò pugnam remiserant, intenti proelium equestre prospectabant: eos, uti quacque Jugurthae res erant, lactos modò, modò pavidos animadvorteres: ac, sicuti audiri a suis aut cerni possent, monere alii, alii hortari, aut manu significare, aut niti corporibus, et huc, illuc, quasi vitabundì aut jacentes tela, agitare. Quod ubi Mario cognitum est, (nam is in ea parte curabat) consulto leniùs agere, ac diffidentiam rei simulare: pati Numidas sine tumultu regis proelium visere. Ita illis studio suorum adstrictis, repentè magnà vi murum adgreditur: et jam, scalis egressi, milites prope summa ceperant, cùm oppidani concurrunt, lapides, ignem, alia praeterea tela ingerunt. Nostri primò resistere: deinde, ubi unae atque alterae scalae comminutae, qui supersteterant, adflicti sunt; ceteri, quoquo modo potuere, pauci integri, magna pars confecti vulneribus, abeunt. Denique utrimque proelium nox diremit.

LXI. METELLUS, postquam videt frustrà inceptum, neque oppidum capi, neque Jugurtham, nisi ex insidiis, aut suo loco, pugnam facere, et jam aetatem exactam esse, ab Zama discedit; et in his urbibus, quae ad se defecerant, satisque munitae loco aut moenibus erant, praesidia imponit. Ceterum exercitum in provinciam [quae proxima est Numidiae] hiemandi gratiâ collocat. Neque id tempus, ex aliorum more, quieti aut luxuriae concedit; sed, quoniam armis bellum parum procedebat, insidias regi per amicos tendere, et eorum perfidiâ pro armis uti, parat. Igitur Bomilcarem, qui Romae cum Jugurtha fuerat, et inde, vadibus datis, clam Massivae de nece judicium fugerat, quod ei per maximam amicitiam maxima copia fallendi erat, multis pollicitationibus adgreditur; ac primò efficit, uti ad se colloquendi gratiâ occultus veniat: dein, fide datâ, si Jugurtham vivum aut necatum tradidisset, fore, ut illi senatus impunitatem, et sua omnia, concederet, facilè Numidiae persuadet, cum ingenio infido, tum metuenti, ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per conditiones ad supplicium traderetur.

LXII. Is, ubi primùm opportunum, Jugurtham, anxium, ac miserantem fortunas suas, accedit; monet, atque lacrumans obtestatur, uti aliquando sibi liberisque, et genti Numidarum, optumè merenti, provideat: omnibus proeliis sese victos, agrum vastatum, multos mortalis captos aut occisos, regni opes comminutas esse: satis saepe jam et virtutem militum, et fortunam tentatam: caveret, ne, illo cunctante, Numidiae sibi consulant. His atque talibus aliis ad deditionem regis animum impellit. Mittuntur ad imperatorem legati, Jugurtham imperata facturum, ac sine ulla pactione sese regnumque suum in illius fidem tradere. Metellus propere cunctos senatorii ordinis ex hibernis arces-

siri jubet : eorum, atque aliorum, quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita more majorum, ex consilii decreto, per legatos Jugurthae imperat argenti pondo ducenta millia, elephantos omnis, equorum et armorum aliquantum. Quae postquam sine mora facta sunt, jubet omnes perfugas victos adduci : eorum magna pars, ut jussum erat, adducti ; pauci, cum primum deditio coepit, ad regem Bocchum in Mauritaniam abierant. Igitur Jugurtha, ubi armis virisque et pecuniâ spoliatus, cum ipse ad imperandum Tisidium vocaretur, rursus coepit flectere animum suum, et ex malâ conscientia digna timere. Denique, multis diebus per dubitationem consumptis, cum modò taedio rerum adversarum omnia bello potiora duceret, interdum secum ipse reputaret, quàm gravis casus in servitium ex regno foret ; multis magnisque praesidiis nequidquam perditis, de integro bellum sumit. Romae senatus, de provinciis consultus, Numidiam Metello decreverat.

LXIII. PER idem tempus Uticae fortè C. Mario per hostias diis supplicante, magna atque mirabilia portendi haruspex dixerat : proinde, quae animo agitabat, fretus diis ageret ; fortunam quàm saepissime experiretur ; cuncta prospera eventura. At illum jam antea consulatûs ingens cupido exagitabat : ad quem capiundum praeter vetustatem familiae alia omnia abunde erant ; industria, probitas, militiae magna scientia, animus belli ingens, domi modicus, lubricinis et divitiarum victor, tantummodo gloriae avidus. Sed is, natus et omnem pueritiam Arpini altus, ubi primum aetas militiae patiens fuit, stipendiis faciundis, non Graecâ facundia, neque urbanis munditiis, sese exercuit : ita inter artis bonas integrum ingenium brevè adolevit. Ergo, ubi primum tribunatum militare a populo pe-

it, plerisque faciem ejus ignorantibus, facile notus, per omnis tribus declaratur. Deinde ab eo magistratu alium post alium sibi peperit; semperque in potestatibus eo modo agitabat, uti ampliore, quam gerebat, dignus haberetur. Tamen is, ad id locorum talis vir, (nam postea ambitione praeceps datus est) petere non audebat. Etiam tum alios magistratus plebes, consulum nobilitas inter se per manus tradebat. Novus nemo tam clarus, neque tam egregiis factis, erat, quin is indignus illo honore, et quasi pollutus, haberetur.

LXIV. Igitur, ubi Marius haruspicis dicta eodem intendere videt, quò cupido animi hortabatur, ab Metello petundi gratiâ missionem rogat; cui quamquam virtus, gloria, atque alia optanda bonis, superabant, tamen inerat contemtor animus et superbia, commune nobilitatis malum. Itaque primùm, commotus insolitâ re, mirari ejus consilium, et quasi per amicitiam monere, ne tam prava inciperet, neu super fortunam animum gereret: non omnia omnibus cupiunda esse: debere illi res suas satis placere: postremò caveret id petere a populo Romano, quod illi jure negaretur. Postquam haec atque talia dixit, neque animus Marii flectitur, respondit, ubi primùm potuisset per negotia publica, facturum sese, quae peteret. Ac postea saepius eadem postulanti fertur dixisse, ne festinaret abire: satis maturè illum cum filio suo consulatum petiturum. Is eo tempore contubernio patris ibidem militabat, annos natus circiter xx. Quae res Marium, cùm pro honore, quem adfectabat, tum contra Metellum, vehementer accenderat. Ita cupidine atque irâ, pessumis consultoribus, grassari; neque facto ullo neque dicto abstinere, quod modò ambitiosum foret: milites, quibus in hibernis praeerat, laxiore imperio, quam antea, habere: apud negotiatores, quorum mag-

na multitudo Uticae erat, criminosè simul et magnificè de bello loqui: dimidia pars exercitûs sibi permitteretur, paucis diebus Jugurtham in catenis habiturum: ab imperatore consultò trahi, quòd, hominânis et regiae superbiae, imperio nimis gauderet. Quae omnia illis eò firmitiora videbantur, quòd diuturnitate belli res familiaris corruperant, et animo cupienti nihil satis festinatur.

LXV. ERAT praeterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine Gauda, Mastanabalis filius, Masinissae nepos, quem Micipsa testamento secundum heredem scripserat, morbis confectus, et ob eam causam mente paullùm imminuta. Cui Metellus, petenti, more regum uti sellam juxta poneret, item postea custodiae causâ turmam equitum Romanorum, utrumque negaverat; honorem, quòd eorum modo foret, quos populus Romanus reges adpellavisset; praesidium, quòd contumeliosum in eos foret, si equites Romani satellites Numidae traderentur. Hunc Marius anxium adgreditur, atque hortatur, uti contumeliarum imperatoris cum suo auxilio poenas petat: hominem ob morbos animo parùm valido secundâ oratione extollit: illum regem, ingentem virum, Masinissae nepotem, esse: si Jugurtha captus, aut occisus, imperium Numidiae sine mora habiturum: id ad eò maturè posse evenire, si ipse consul ad id bellum missus foret. Itaque et illum, et equites Romanos, milites et negotiatores, alios ipse, plerosque spes pacis impellit, uti Romam ad suos necessarios asperè in Metellum de bello scribant, Marium imperatorem poscant. Sic illi a multis mortalibus honestissimâ suffragatione consulatus petebatur: simul eâ tempestate plebes, nobilitate fusâ per legem Mamiliam, novos extollebat. Ita Mario cuncta procedere.

LXVI. INTERIM Jugurtha, postquam, omissâ deditione, bellum incipit, cum magna cura parare omnia, festinare, cogere exercitum : civitates, quae ab se decederant, formidine, aut ostentando praemia, adsecrare : communire suos locos ; arma, tela, et alia, quae spe pacis amiserat, reficere, aut commercari : servitia Romanorum adlicere, et eos ipsos, qui in praesidiis erant, pecuniâ tentare : prorsus nihil intactum neque quietum pati : cuncta agitare. Igitur Vagenses, quo Metellus initio, Jugurthâ pacificante, praesidium imposuerat, fatigati regis suppliciis, neque antea voluntate alienati, principes civitatis inter se conjurant : nam volguis, uti plerumque solet, et maxumè Numidarum, ingenio mobili, seditiosum atque discordiosum erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio adversum. Dein, compositis inter se rebus, diem tertium constituunt, quòd is, festus, celebratusque per omnem Africam, lulum et lasciviam magis, quàm formidinem, ostentabat. Sed, ubi tempus fuit, centuriones tribunosque militares, et ipsum praefectum oppidi, T. Turpilium Silanum, alius alium, domos suas invitant : eos omnis praeter Turpilium inter epulas obtruncant : postea milites, palantis, inermes, quippe in tali die ac sine imperio, adgrediuntur. Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum incitati, quibus, acta consiliumque ignorantibus, tumultus ipse et res novae satis placebant.

LXVII. ROMANI milites, improvise metu incerti ignarique, quid potissimum facerent, trepidare ad arcem oppidi, ubi signa et scuta erant : praesidium hostium, portae antè clausae, fugam prohibebant : ad hoc mulieres puerique pro tectis aedificiorum saxa, et alia, quae locus praebebat, certatim mittere. Ita neque caveri anceps malum, neque a fortissimis infir-

missumo generi resisti posse : juxtà boni malique, strenui et imbelles, inulti obruncati. In ea tanta asperitate, saevissimis Numidis et oppido undique clauso, Turpilius unus ex omnibus Italicis profugit intactus. Id misericordiàne hospitis, an pactione, an casu, ita evenerit, parùm comperimus ; nisi, quia illi in tanto malo turpis vita famâ integrâ potior, improbus intestabilisque videtur.

LXVIII. METELLUS, postquam de rebus Vagae actis comperit, paullisper moestus e conspectu abit : deinde, ubi ira, et aegritudo permixta, cum maxuma cura, ultum ire injurias festinat, legionem, cum qua hiemabat, et, quàm plurimos potest, Numidas equites pariter cum occasu solis expeditos educit : et posterâ die circiter horam tertiam pervenit in quamdam planitiem, locis paullò superioribus circumventam. Ibi milites, fessos itineris magnitudine, et jam abnuentis omnia, docet, oppidum Vagam non ampliùs mille passuum abesse : decere illos reliquum laborem aequo animo pati, dum pro civibus suis, viris fortissimis atque miserrimis, poenas caperent : praeterea praedam benignè ostentat. Sic animis eorum arrectis, equites in primo latè, pedites quàm arctissumè ire, signa occultare, jubet.

LXIX. VAGENSES, ubi animum advortere, ad se vòrsùm exercitum pergere, primò, uti erat res, Metellum rati, portas clausere ; deinde, ubi neque agros vastari, et eos, qui primi aderant, Numidas equites, vident, rursus Jugurtham arbitrati, cum magno gaudio obvii procedunt. Equites peditesque, repente signo dato, alii vulgum effusum oppido caedere ; alii ad portas festinare ; pars turris capere : ira atque praedae spes ampliùs, quàm lassitudo, posse. Ita Vagenses biduum modò ex perfidiâ lactati : civitas mag-

ea et opulens poenae cuncta, aut praedae, fuit. Turpilius, quem, praefectum oppidi, unum ex omnibus profugisse, suprà ostendimus, jussus a Metello caussam dicere, postquam sese parùm expurgat, condemnatus, verberatusque, capite poenas solvit: nam is civis ex Latio erat.

LXX. Per idem tempus Bomilcar, cujus impulsu Jugurtha deditionem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus regi, et ipse eum suspiciens, novas res cupere; ad perniciem ejus dolum quaerere; diu noctuque fatigare animum: denique omnia tentando socium sibi adjungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus, carum acceptumque popularibus suis; qui plerumque seorsum ab rege exercitum ductare, et omnis res exsequi solitus erat, quae Jugurthae, fesso, aut majoribus adstricto, superaverant: ex quo illi gloria opesque inventae. Igitur utriusque consilio dies insidiis statuitur: cetera, uti res posceret, ex tempore parari placuit. Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter hiberna Romanorum jussus habebat, ne ager, inultis hostibus, vastaretur. Is postquam, magnitudine facinoris percussus, ad tempus non venit, metusque rem impediabat; Bomilcar, simul cupidus incepta patrandi, et timore socii anxius, ne, omisso veteri consilio, novum quaereret, litteras ad eum per homines fidelis mittit, mollitiem secordiamque viri accusari: testari deos, per quos juravisset, praemia Metelli in pestem ne converteret: Jugurthae exitium adesse; ceterùm, suane, an virtute Metelli, periret, id modò agitari: proinde reputaret cum animo suo, praemia, an cruciatum, mallet.

LXXI. Sed, cùm hae litterae adlatae, fortè Nabdalsa, exercito corpore fessus, in lecto quiescebat; ubi, cognitis Bomilcaris verbis, primò cura, deinde

utî aegrum animum solet, somnus cepit. Erat ei Numida quidam negotiorum curator, fidus acceptusque, et omnium consiliorum, nisi novissumi, particeps. Qui, postquam adlatas litteras audivit, ex consuetudine ratus operâ aut ingenio suo opus esse, in tabernaculum introivit: dormiente illo, epistolam, super caput in pulvino temere positam, sumit ac perlegit; dein properè, cognitis insidiis, ad regem pergit. Nabdalsa, pòst paullò expectatus, ubi neque epistolam reperit, et rem omnem, utî acta erat, cognovit, primò indicem persequi conatus; postquam id frustrâ fuit, Jugurtham placandi gratiâ accedit: quae ipse paravisset, perfidiâ clientis sui praeventa: lacrumans obtestatur per amicitiam, perque sua antea fideliter acta, ne super tali scelere suspectum sese haberet.

LXXII. Ad ea rex aliter, atque animo gerebat, placidè respondit. Bomilcare, aliisque multis, quos socios insidiarum cognoverat, interfectis, iram oppreserat, ne qua ex eo negotio seditio oriretur. Neque post id locorum Jugurthae dies aut nox ulla quieta fuit: neque loco, neque mortali cuiquam, aut tempori, satîs credere: civis, hostis, juxtâ metuere: circumspectare omnia, et omni strepitu pavescere: alio atque alio loco, saepe contra decus regium, noctu requiescere: interdum, somno excitus, arreptis armis tumultum facere: ita formidine, quasi vecordiâ, exagitari.

LXXIII. Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris, et indicio patefacto, ex perfugis cognovit, rursus, tamquam ad integrum bellum, cuncta parat festinatque. Marium, fatigantem de profectione, simul et invitum, et offensum sibi, parùm idoneum ratus, domum dimittit. Et Romae plebes, litteris, quae de Metello ac Mario missae erant, cognitis, volenti animo de ambo-

bus acceperant. Imperatori nobilitas, quae antea decori, invidiae esse: at illi alteri generis humilitas favorem addiderat: ceterum in utroque magis studia partium, quam bona aut mala sua, moderata. Praeterea seditiosi magistratus vulgum exagitare, Metellum omnibus concionibus capitis arcessere, Marii virtutem in majus celebrare. Denique plebes sic accensa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res fidesque in manibus sitae erant, relictis operibus, frequentarent Marium, et sua necessaria post illius honorem ducerent. Ita, percussâ nobilitate, post multas tempestates novo homini consulatus mandatur: et postea populus, a tribuno plebis, Manilio Mancino, rogatus, QUEM VELLET CUM JUGURTHA BELLUM GERERE, frequens Marium jussit. Senatus paullò antè Metello decreverat: ea res frustrà fuit.

LXXIV. EODEM tempore Jugurtha, amissis amicis, quorum plerosque ipse necaverat, ceteri formidine, pars ad Romanos, alii ad regem Bocchum, profugerant; cum neque bellum geri sine administris posset, et novorum fidem in tanta perfidia veterum experiri periculosum duceret, varius incertusque agitabat: neque illi res, neque consilium, aut quisquam hominum satis placebat: itinera praefectosque in dies mutare: modò advorsum hostes, interdum in solitudines pergere: saepe in fuga, ac post paullò spem in armis habere: dubitare, virtuti popularium, an fidei, minùs crederet: ita, quocumquè intenderat, res advorsae erant. Sed, inter eas moras, repentè sese Metellus cum exercitu ostendit. Numidae ab Jugurtha pro tempore parati instructique: dein proelium incipitur. Quà in parte rex adfuit, ibi aliquamdiu certatum: ceteri omnes [ejus milites] primo concursu pulsî fugatique. Romani signorum et armorum aliquanto numero, hos-

tium paucorum potiti : nam ferme Numidas in omnibus proeliis pedes magis, quàm arma tuta sunt.

LXXV. Ea fugâ, Jugurtha, impensiùs modò rebus suis diffidens, cum perfugis et parte equitatûs in solitudines, dein Thalam pervenit, in oppidum magnum et opulentum, ubi plerique thesauri, filiorumque ejus multus pueritiae cultus erat. Quæ postquam Metello comperta, quamquam inter Thalam flumenque proximum, spatio millium quinquaginta, loca arida atque vasta esse cognoverat, tamen spe patrandi belli [si ejus oppidi potitus foret] omnis asperitates supervadere, ac naturam etiam vincere adgreditur. Igitur omnia jumenta sarcinis levare jubet, nisi frumento dierum decem ; ceterùm utres modò et alia aquae idonea portare. Praeterea conquirat ex agris quàm plurimum potest domiti pecoris ; eoque imponit vasa cujusque modi, pleraque lignea, collecta ex tuguriis Numidarum. Ad hoc finitumis imperat, qui se post regis fugam Metello dederant, quàm plurimum quisque aquae portarent ; diem, locumque, ubi praestò fuerint, praedicat. Ipse ex flumine, quàm proximam oppido aquam suprâ diximus, jumenta onerat : eo modo instructus, ad Thalam proficiscitur. Deinde, ubi ad id loci ventum, quò Numidis praeceperat, et castra posita munitaque sunt, tanta repentè coelo missa vis aquae dicitur, ut ea modò exercitui satîs supérque foret. Praeterea commeatus spe amplior ; quia Numidae, sicuti plerique in nova deditione, officia intenderant. Ceterùm milites religione pluviâ magis usi : eaque res multùm animis eorum addidit ; nam rati, sese dis immortalibus curae esse. Deinde postero die, contra opinionem Jugurthae, ad Thalam perveniunt. Oppidani, qui se locorum asperitate munitos crediderant,

magnâ atque insolitâ re perculsi, nihilo segniùs bellum parare : idem nostri facere.

LXXVI. SED rex, nihil jam infectum Metello credens, quippe qui omnia, arma, tela, locos, tempora, denique naturam ipsam, ceteris imperitantem, industriâ vicerat, cum liberis et magna parte pecuniae ex oppido noctu profugit : neque postea in ullo loco ampliùs unâ die, aut unâ nocte, moratus, simulabat sese negotiî gratiâ properare ; ceterùm proditionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat : nam talia consilia per otium et ex opportunitate capi. At Metellus, ubi oppidanos proelio intentos, simul oppidum et operibus et loco munitum, videt, vallo fossâque moenia circumvenit. Deinde locis ex copia maxumè idoneis vineas agere, aggerem jacere, et super aggerem impositis turribus opus et administros tutari. Contra haec oppidani festinare, parare : prorsus ab utrisque nihil reliquum fieri. Denique Romani, multò antè labore proeliisque fatigati, post dies quadraginta, quàm eò ventum erat, oppido modò potiti : praeda omnis ab perfugis corrupta. Ii, postquam murum arietibus feriri, resque suas adflictas, vident, aurum atque argentum, et alia, quae prima ducuntur, domum regiam comportant : ibi, vino et epulis onerati, illaque, et domum, et semet igni corrumpunt ; et, quas victi ab hostibus poenas metuerent, eas ipsi volentes pependere.

LXXVII. SED pariter cum capta Thala legati ex oppido Lepti ad Metellum venerant, orantes, uti praesidium praefectumque eò mitteret : Hamilcarem quemdam, hominem nobilem, factiosum, novis rebus studere ; advorsùm quem neque imperia magistratuum, neque leges valerent : ni id festinaret, in summo periculo suam salutem, illorum socios fore. Nam Leptitani

jam inde a principio belli Jugurthini ad Bestiam consulem, et postea Romam, miserant, amicitiam societatemque rogatum. Deinde, ubi ea impetrata, semper boni fidelesque mansere, et cuncta a Bestia, Albino, Metelloque imperata navi fecerant. Itaque ab imperatore facilè, quae petebant, adepti. Emissae eò cohortes Ligurum quatuor, et C. Annius praefectus.

LXXVIII. In oppidum ab Sidoniis conditum, quos accepimus, profugos ob discordias civilis, navibus in eos locos venisse: ceterùm situm inter duas Syrtis, quibus nomen ex re inditum. Nam duo sunt sinus propè in extrema Africa, impares magnitudine, pari naturâ: quorum proxuma terrae praealta sunt; cetera, uti fors tulit, alta; alia in tempestate vadosa. Nam, ubi mare magnum esse, et saevire ventis, coepit, limum arenamque et saxa ingentia fluctus trahunt: ita facies locorum cum ventis simul mutatur. Ejus civitatis lingua modò conversa connubio Numidarum: leges, cultusque pleraque Sidonica; quae eò faciliùs retinebant, quòd procul ab imperio regis aetatem agebant. Inter illos et frequentem Numidiam multi vastique loci erant.

LXXIX. SED, quoniam in has regiones per Leptitanorum negotia venimus, non indignum videtur egregium atque mirabile facinus duorum Carthaginiensium memorare: eam rem locus admonuit. Quâ tempestate Carthaginienses pleracque Africae imperitabant, Cyrenenses quoque magni atque opulenti fuerunt. Ager in medio arenosus, unâ specie: neque flumen, neque mons erat, qui finis eorum discerneret; quae res eos in magno, diuturno, bello inter se habuit. Postquam utrimque legiones, item classes, fusae fugataeque, et alteri alteros aliquantùm adtriverant; veriti, ne mox victos victoresque defessos alius adgrederetur, per in-

ducias sponsionem faciunt, uti certo die legati domo proficiscerentur; quo in loco inter se obvii fuissent, is communis utriusque populi finis haberetur. Igitur Carthagine duo fratres missi, quibus nomen Philaenis erat, maturavere iter pergere: Cyrenenses tardiùs iere. Id secordiàne, an casu, acciderit, parùm cognovi. Ceterùm solet in illis locis tempestas haud secus, atque in mari, retinere. Nam ubi, per loca aequalia et nuda gignentium, ventus coortus arenam humo excitavit, ea, magnà vi agitata, ora oculosque implere solet; ita prospectu impedito, morari iter. Postquam Cyrenenses aliquantò posteriores se vident, et ob rem corruptam domi poenas metuunt; criminari, Carthaginenses, ante tempus domo digressos, conturbare rem: denique omnia malle, quàm victi abire. Sed, cum Poeni gliaam conditionem, tantummodo aequam, peterent, Graeci optionem Carthaginiensium faciunt, vel illi, quos finis populo suo peterent, ibi vivi obruerentur; vel eàdem conditione sese, quem in locum vellent, processuros. Philaeni, conditione probatà, seque vitamque reipublicae condonavere: ita vivi obruti. Carthaginenses in eo loco Philaenis fratribus aras consecraverè; aliique illis domi honores instituti. Nunc ad rem redeo.

LXXX. JUGURTHA, postquam, amissà Thalà, nihil satis firmum contra Metellum putat, per magnas solitudines cum paucis profectus, pervenit ad Gaetulos, genus hominum ferum incultumque, et eo tempore ignarum nominis Romani. Eorum multitudinem in unum cogit: ac paullatim consuefacit ordines habere, signa sequi, imperium observare, item alia militaria facere. Praeterea regis Bocchi proximos magnis muneribus, et majoribus promissis, ad studium sui perducit; quibz adjutoribus regem adgressus, impellit, uti

advorsum Romanos bellum suscipiat. Id eam gratiam facilius proniusque fuit, quod Bocchus initio hujusce belli legatos Romam miserat, foedus et amicitiam petitum; quam rem, opportunissimam incepto bello, pauci impediverant, caeci avaritia, quis omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat. Etiam antea Jugurthae filia Bocchi nupserat. Verum ea necessitudo apud Numidas Maurosque levis ducitur: quod singuli, pro opibus quisque, quam plurimas uxores, denas alii, alii plures, habent: sed reges eò ampliùs. Ita animus multitudine distrahitur; nulla pro socia obtinet: pariter omnes viles sunt.

LXXXI. Igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt: ibi, fide datâ et acceptâ, Jugurtha Bocchi animum oratione accendit: Romanos injustos, profundâ avaritiâ, communis omnium hostis esse: eandem illos causam belli cum Boccho habere, quam secum et cum aliis gentibus, lubidinem imperitandi: quis omnia regna advorsa sint: tum sese, paullò antè Carthaginienses, item regem Persen, post, uti quisque opulentissimus videatur, ita Romanis hostem fore. His atque aliis talibus dictis, ad Cirtam oppidum iter constituunt; quod ibi Metellus praedam captivosque et impedimenta locaverat. Ita, Jugurtha ratus, aut, captâ urbe, operae pretium fore; aut, si Romanus auxilio suis venisset, proelio sese certaturos. Nam callidus id modò festinabat, Bocchi pacem imminuere; ne, moras agitando, aliud, quam bellum, mallet.

LXXXII. IMPERATOR, postquam de regum societate cognovit, non temere, neque, uti saepe jam victo Jugurthâ consuerat, omnibus locis pugnandi copiam facit: ceterum haud procul ab Cirta, castris munitis, reges opperitur; meliùs ratus, cognitis Mauris, quoniam is novus hostis accesserat, ex commodo pugnam

facere. Interim Româ per litteras certior fit, provinciam Numidiam Mario datam : nam consulem factum iam antea acceperat. Quis rebus supra bonum atque honestum perculsus, neque lacrimas tenere, neque moderari linguam : vir egregius in aliis artibus, nimis molliter aegritudinem pati. Quam rem alii in superbiam vortebant : alii, bonum ingenium contumeliâ accensum esse : multi, quòd jam parta victoria ex manibus eriperetur : nobis satîs cognitum, illum magis honore Marii, quàm injuriâ suâ, excruciatum ; neque tam anxîè laturum fuisse, si adempta provincia alii, quàm Mario, traderetur.

LXXXIII. Igitur, eo dolore impeditus, et quia stultitiae videbatur alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit postulatum, ne sine caussa hostis populo Romano fieret : habere eum magnam copiam societatis amicitiaeque conjungendae, quae potior bello esset : quamquam opibus confideret, non debere incerta pro certis mutare : omne bellum sumi facîle, ceterùm aegerrumè desinere : non in ejusdem potestate initium ejus et finem esse : incipere cuivis, etiam ignavo, licere ; deponi, cùm victores velint : proinde sibi regnoque consuleret, neu florentis res suas cum Jugurthae perditis misceret. Ad ea rex satîs placidè verba facit : sese pacem cupere, sed Jugurthae fortunarum misereri ; si eadem illi copia fieret, omnia conventura. Rursus imperator contra postulata Bocchi nuncios mittit : ille probare, partim abnuere. Eo modo saepe ab utroque missis remissisque nunciis, tempus procedere, et, ex Metelli voluntate, bellum intactum trahi.

LXXXIV. At Marius, ut suprâ diximus, cupientissimâ plebe consul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus jussit, antea jam infestus nobilita-

ti, tum verò multus atque ferox instare : singulos modò, modò universos laedere : dictitare, sese consulatum ex victis illis spolia cepisse ; alia praeterea magnifica pro se, et illis dolentia. Interim, quae belli opus erant, prima habere : postulare legionibus supplementum, auxilia a populis et regibus sociisque accessere : praeterea ex Latio fortissimum quemque plerosque militiae, paucos famâ cognitos, accire, et ambiendo cogere homines emeritis stipendiis [securum proficisci]. Neque illi senatus, quamquam adversus erat, de ullo negotio abnuere audebat, ceterum supplementum etiam laetus decreverat : quia neque plebs militia volenti putabatur, et Marius aut belli usum aut studia volgi, amissurus. Sed ea res frustrâ sperata ; tanta lubido cum Mario eundi plerosque invaserat. Sese quisque praedâ locupletem victorem domum rediturum, alia hujuscemodi, animis trahebant : et eos non paullum oratione suâ Marius arrexerat. Nam, postquam, omnibus, quae postulaverat, decretis, milites scribere volt, hortandi causâ simul, et nobilitatem, uti consueverat, exagitandi, concionem populi advocavit. Deinde hoc modo disseruit :

LXXXV. “ Scio ego, Quirites, plerosque non iisdem artibus imperium a vobis petere, et, postquam adepti sunt, gerere : primò industrios, supplices, modicos esse ; dehinc per ignaviam et superbiam aetatem agere : sed mihi contra ea videtur. Nam, quòd universa respublica pluris est, quàm consulatus aut praetura, eò majore curâ administrari, quàm haec peti, debere. Neque me fallit, quantum cum maximo beneficio vestro negotii sustineam. Bellum parare simul, et aerario parcere ; cogere ad militiam, quos nolis offendere ; domi forisque omnia curare ; et ea agere inter invidos, occursantis, factiosos, opi-

nione, Quirites, asperius est. Ad hoc, alii si deliquere, vetus nobilitas, majorum facta fortia, cognatorum et adfinium opes, multae clientelae, omnia haec praesidio adsunt: mihi spes omnes in memet sitae, quas necesse est et virtute, et innocentia, tutari: nam alia infirma sunt. Et illud intellego, Quirites, omnium ora in me conversa esse; aequos bonosque favere: quippe benefacta mea reipublicae procedunt: nobilitatem locum invadendi quaerere. Quò mihi acrius adnitendum est, ut neque vos capiamini, et illi frustra sint. Ita ad hoc aetatis a pueritia fui, ut omnis labores, pericula consueta habeam. Quae ante vestra beneficia gratuito faciebam, ea uti, accepta mercede, deseram, non est consilium, Quirites. Illis difficile est in potestatibus temperare, qui per ambitionem sese probos simulavere: mihi, qui omnem aetatem in optumis artibus egi, benefacere jam ex consuetudine in naturam vertit. Bellum me gerere cum Jugurtha jussistis; quam rem nobilitas aegerrumè tulit. Quaeso, reputate cum animis vestris, num id mutare melius sit, si quem ex illo globo nobilitatis ad hoc, aut aliud tale negotium, mittatis, hominem veteris pro sapiae ac multarum imaginum, et nullius stipendii: scilicet ut in tanta re, ignarus omnium, trepidet; festinet,umat aliquem ex populo monitorem officii. Ita plerumque evenit, ut, quem vos imperare jussistis, is imperatorem alium quaerat. Ac ego scio, Quirites, qui, postquam consules facti sunt, acta majorum et Graecorum militaria praecepta legere coeperint; homines praeposteri! Nam gerere, quam fieri, tempore posterius, re atque usu prius est. Comparete nunc, Quirites, cum illorum superbia me hominem novum. Quae illi audire et legere solent;

“ eorum partem vidi, alia egomet gessi : quae illi lit-
“ teris, ego militando didici. Nunc vos existumate
“ facta an dicta pluris sint. Contemnunt novitatem
“ meam ; ego illorum ignaviam : mihi fortuna, illis
“ probra objectantur ; quamquam ego naturam unam
“ et communem omnium existumo, sed fortissimum
“ quemque generosissimum esse. Ac, si jam ex patri-
“ bus Albin, aut Bestiae, quaeri posset, mene, an illos,
“ ex se gigni maluerint, quid responsuros creditis, nisi
“ sese liberos quàm optimos voluisse ? Quòd si jure
“ me despiciunt, faciant idem majoribus suis, quibus,
“ uti mihi, ex virtute nobilitas coepit. Invident ho-
“ nori meo : ergo invideant et labori, innocentiae,
“ periculis etiam meis, quoniam per haec illum cepi.
“ Verùm homines corrupti superbiam ita aetatem agunt,
“ quasi vestros honores contemnant : ita hos petunt,
“ quasi honestè vixerint. Nae illi falsi sunt, qui di-
“ vorsissimas res pariter expectant, ignaviae volupta-
“ tem, et praemia virtutis. Atque etiam, cùm apud
“ vos aut in senatu verba faciunt, pleraque oratione
“ majores suos extollunt : eorum fortia facta memo-
“ rando clariores sese putant ; quod contra. Nam,
“ quanto vita illorum praeclarius, tanto horum secor-
“ dia flagitiosior. Et profectò ita se res habet ; ma-
“ jorum gloria posteris lumen est, neque bona neque
“ mala in occulto patitur. Hujusce rei ego inopiam
“ patior, Quirites ; verùm, id, quod multò praeclarius
“ est, meamet facta dicere licet. Nunc videte, quàm
“ iniqui sint. Quod ex aliena virtute sibi adrogant,
“ id mihi ex mea non concedunt : scilicet, quia ima-
“ gines non habeo, et quia mihi nova nobilitas est ;
“ quam certè peperisse meliùs est, quàm acceptam
“ corrupisse. Equidem ego non ignoro, si jam re-
“ spondere velint, abunde illis facundam et composi-

“ tam orationem fore. Sed, in maximo vestro bene-
“ ficio, cùm omnibus locis me vosque maledictis lace-
“ rent, non placuit reticere, ne quis modestiam in
“ conscientiam duceret. Nam me quidem, ex animi
“ sententia, nulla oratio laedere potest : quippe, vera,
“ necesse est, bene praedicet ; falsam vita moresque
“ mei superant. Sed, quoniam vestra consilia accu-
“ santur, qui mihi summum honorem et maximum
“ negotium imposuistis, etiam atque etiam reputate,
“ num id poenitendum sit. Non possum fidei causâ
“ imagines, neque triumphos, aut consulatus majorum
“ meorum, ostentare ; at, si res postulet, hastas, vex-
“ illum, phaleras, alia militaria dona ; praeterea tica-
“ trices advorso corpore. Hae sunt meae imagines,
“ haec nobilitas, non hereditate relicta, ut illa illis,
“ sed quae ego plurimis laboribus et periculis quaesi-
“ vi. Non sunt composita verba mea : parum id fa-
“ cio ; ipsa se virtus satis ostendit : illis artificio opus
“ est, uti turpia facta oratione tegant. Neque litteras
“ Graecas didici : parum placebat eas discere, quippe
“ quae ad virtutem doctoribus nihil profuerunt. At
“ illa, multò optuma reipublicae, doctus sum ; hostem
“ ferire, praesidia agitare ; nihil metuere, nisi turpem
“ famam ; hiemem et aestatem juxtâ pati ; humi re-
“ quiescere ; eodem tempore inopiam et laborem to-
“ lerare. His ego praeceptis milites hortabor : neque
“ illos arctè colam, me opulenter ; neque gloriam me-
“ am laborem illorum faciam. Hoc est utile, hoc ci-
“ vile imperium. Namque, cùm tute per molliem
“ agas, exercitum supplicio cogere, id est dominum,
“ non imperatorem, esse. Haec atque talia majores
“ vestri faciundo seque remque publicam celebravere.
“ Quis nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus, nos, il-
“ lorum aemulos, contemnit ; et omnes honores non

“ ex merito, sed quasi debitos, a vobis repetit. Ce-
“ terùm homines superbissumi procul errant. Majo-
“ res eorum omnia, quae licebat, illis reliquere, divi-
“ tias, imagines, memoriam sui praeclaram: virtutem
“ non reliquere; neque poterant: ea sola neque da-
“ tur dono, neque accipitur. Sordidum me et incul-
“ tis moribus aiunt, quia parum scitè convivium exor-
“ no, neque histrionem ullum, neque pluris pretii co-
“ quum, quàm villicum, habeo; quae mihi lubet con-
“ fiteri. Nam ex parente meo, et ex sanctis viris, ita
“ accepi, munditias mulieribus, viris laborem conve-
“ nire, omnibusque bonis oportere plus gloriae, quàm
“ divitiarum; arma, non supellectilem, decori esse.
“ Quin ergo, quod juvat, quod carum aestumant, id
“ semper faciant; ament, potent; ubi adolescentiam
“ habuere, ibi senectutem agant, in conviviis, dediti
“ ventri et turpissumae parti corporis; sudorem, pul-
“ verem, et alia talia relinquant nobis, quibus illa epu-
“ lis jucundiora sunt. Verùm non est ita. Nam, ubi
“ se omnibus flagitiis dedecoravere turpissumi viri,
“ bonorum praemia ereptum eunt. Ita injustissumè
“ luxuria et ignavia, pessumae artes, illis qui coluere
“ eas nihil obficiunt: reipublicae innoxiae cladi sunt.
“ Nunc, quoniam illis, quantùm mores mei, non illo-
“ rum flagitia poscebant, respondi, pauca de republica
“ loquar. Primum omnium, de Numidia bonum ha-
“ betote animum, Quirites. Nam, quae ad hoc tem-
“ pus Jugurtham tuta sunt, omnia removistis, avariti-
“ am, imperitiam, superbiam. Deinde exercitus ibi
“ est, locorum sciens; sed mehercule magis strenuus,
“ quàm felix. Nam magna pars avaritiâ aut temeri-
“ tate ducum adtrita est. Quamobrem vos, quibus
“ militaris aetas, adnitimini mecum, et capessite rem-
“ publicam. neque quenquam ex calamitate aliorum,

“ aut imperatorum superbiâ, metus ceperit. Egomet
“ in agmine, in proelio, consultor idem, et socius pe-
“ riculi, vobiscum adero; meque vosque in omnibus
“ rebus juxtâ geram. Et profectò, diis juvantibus,
“ omnia matura sunt, victoria, praeda, laus: quae si
“ dubia aut procul essent, tamen omnis bonos reipu-
“ blicae subvenire decebat. Etenim ignaviâ nemo
“ immortalis factus: neque quisquam parens liberis,
“ uti aeterni forent, optavit; magis, uti boni honesti-
“ que vitam exigerent. Plura dicerem, Quirites, si
“ timidis virtutem verba adderent; nam strenuis
“ abunde dictum puto.”

LXXXVI. Hujuscemodi oratione habitâ, Marius, postquam plebis animos arrectos videt, properè com-
meatu, stipendio, armis, aliisque utilibus navis onerat:
cum his A. Manlium legatum proficisci jubet. Ipse
interea milites scribere, non more majorum, neque ex
classibus, sed uti cujusque lubido erat, capite censos
plerosque. Id factum alii inopiâ bonorum, alii per
ambitionem consulis, memorabant, quòd ab eo genere
celebratus auctusque erat: et homini potentiam quae-
renti egentissimus quisque opportunissimus, cui ne-
que sua curae, quippe quae nulla sunt, et omnia cum
pretio honesta videntur. Igitur Marius cum majore
aliquantò numero, quàm decretum erat, in Africam
profectus, diebus paucis Uticam advehitur. Exerci-
tus ei traditur a P. Rutilio, legato; nam Metellus con-
spectum Marii fugerat, ne videret ea, quae audita ani-
mus tolerare nequiverat.

LXXXVII. SED consul, expletis legionibus cohor-
tibusque auxiliariis, in agrum fertilem et praedâ onus-
tum proficiscitur: omnia ibi capta militibus donat:
dein castella et oppida naturâ et viris parum munita
adgreditur: proelia multa, ceterùm alia levia aliis lo-

cis facere. Interim novi milites sine metu pugnae adesse: videre fugientis capi, occidi; fortissimum quemque tutissimum; armis libertatem, patriam, parentesque, et alia omnia tegi; gloriam atque divitias quaeri. Sic brevi spatio novi veteresque coaluere, et virtus omnium aequalis facta. At reges, ubi de adventu Marii cognoverunt, divorsi in locos difficilis abeunt. Ita Jugurthae placuerat, speranti, mox effusos hostis invadi [posse]; Romanos, sicuti plerosque, remoto metu, laxius licentiùsque futuros.

LXXXVIII. METELLUS, interea Romam profectus, contra spem suam laetissimis animis excipitur; plebi patribusque, postquam invidia decesserat, juxtà carnis. Sed Marius impigrè prudenterque suorum et hostium res pariter adtendere: cognoscere quid boni utrisque, aut contrà, esset: explorare itinera regum, consilia et insidias antevenire: nihil apud se remissum, neque apud illos tutum, pati. Itaque et Gaetulos et Jugurtham, ex sociis nostris praedam agentes, saepe adgressus itinere fuderat, ipsumque regem haud procul ab oppido Cirta armis exuerat. Quae postquam gloriosa modò, neque belli patrandi, cognovit, statuit urbis, quae viris aut loco pro hostibus et advorsum se opportunissimae erant, singulas circumvenire: ita Jugurtham aut praesidiis nudatum, si ea pateretur, aut proelio certaturum. Nam Bocchus nuncios ad eum saepe miserat, velle populi Romani amicitiam, ne quid ab se hostile timeret. Id simulaveritne, quò improvisus graviùs accederet, an mobilitate ingenii pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum.

LXXXIX. SED consul, uti statuerat, oppida castellaque munita adire: partim vi, alia metu, aut praemia ostentando, avortere ab hostibus. Ac primò mediocria gerebat, existumans, Jugurtham ob suos tutan-

dos in manus venturum. Sed, ubi procul abesse, et alijs negotiis intentum, accepit, majora et aspera agredi tempus visum. Erat inter ingentis solitudines oppidum magnum atque valens, nomine Capsa, cujus conditor Hercules Libys memorabatur. Ejus cives apud Jugurtham immunes, levi imperio, et ob ea fidelissimi, habebantur: muniti advorsum hostis non moenibus modò, et armis atque viris, [verùm] multò magis locorum asperitate. Nam, praeter oppido propinqua, alia omnia vasta, inculta, egentia aquae, infesta serpentibus; quarum vis, sicuti omnium ferarum, inopiâ cibi acrior; ad hoc natura serpentium, ipsa perniciosa, siti magis, quàm aliâ re, accenditur. Ejus potiundi Marium maxuma cupido invaserat, cùm propter usum bellum quia res aspera videbatur; et Metellus oppidum Thalam magnâ gloriâ ceperat, haud dissimiliter situm munitumque: nisi quòd apud Thalam haud longè a moenibus aliquot fontes erant, Capsenses unâ modò, atque eâ intra oppidum, jugi aquâ, cetera pluvîâ utebantur. Id ibique, et in omni Africa, qui procul a mari incultius agebant, eò facilius tolerabatur, quia Numidae plerumque lacte et ferinâ carne vescebantur, et neque salem, neque alia irritamenta gulae, quaerebant: cibus illis advorsum famem atque sitim, non lubrici, neque luxuriae, erat.

XC. Igitur consul, omnibus exploratis, credo, dis fretus; nam contra tantas difficultates consilio satîs providere non poterat, quippe etiam frumenti inopiâ tentabatur, quòd Numidae pabulo pecoris magis, quàm arvo, student, et, quodcumque natum fuerat, jussu regis in loca munita contulerant, ager autem aridus et frugum vacuus eâ tempestate, nam aestatis extremum erat; tamen pro rei copia satîs providenter exornat: pecus omne, quod superioribus diebus praedae fuerat,

equitibus auxiliariis agendum adtribuit: A. Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum Laris, ubi stipendium et commeatum locaverat, ire jubet; se praedabundum post paucos dies eodem venturum. Sic incepto suo occulto, pergit ad flumen Tanam.

XCI. Ceterum in itinere quotidie pecus exercitui per centurias, item turmas, aequaliter distribuerat, et, ex coriis utres uti fierent, curabat: simul et inopiam frumenti lenire, et, ignaris omnibus, parare, quae mox usui forent. Denique sexto die, cum ad flumen ventum est, maxima vis utriusque effecta. Ibi castris levi munimento positis, milites cibum capere, atque, uti simul cum occasu solis egrederentur, paratos esse, jubet; omnibus sarcinis abjectis, aquam modò seque et jumenta onerare. Dein, postquam tempus visum, castris egreditur, noctemque totam, itinere facto, consedit: idem proxima facit: dein tertiâ, multò ante lucis adventum, pervenit in locum tumultuosum, ab Capsa non amplius duum millium, intervallo; ibique, quam occultissimè potest, cum omnibus copiis opperitur. Sed, ubi dies coepit, et Numidae, nihil hostile metuentes, multi oppido egressi; repente omnem equitatum, et cum his velocissimos pedites, cursu tendere ad Capsam, et portas obsidere, jubet: deinde ipse intentus properè sequi, neque milites praedari sinere. Quae postquam oppidani cognovere; res trepidae, metus ingens, malum improvisum, ad hoc pars civium extra moenia in hostium potestate, coëgere, uti deditionem facerent. Ceterum oppidum incensum: Numidae puberes interfecti; alii omnes venum dati: praeda militibus divisa. Id facinus contra jus belli non avaritiâ, neque scelere consulis, admissum; sed, quia locus Jugurthae opportunus, nobis aditu

difficilis, genus hominum mobile, infidum, neque beneficio neque metu coërcitum.

XCII. POSTQUAM tantam rem Marius sine ullo suorum incommodo patravit, magnus et clarus antea, major et clarior haberi coepit. Omnia non bene consultata in virtutem trahebantur: milites, modesto imperio habiti simul, et locupletes, ad coelum ferre: Numidae magis, quàm mortalem, timere: postremò omnes socii atque hostes credere, illi aut mentem divinam, aut deorum nutu cuncta portendi. Sed consul, ubi ea res bene evenit, ad alia oppida pergit: pauca, repugnantibus Numidis, capit; plura, deserta propter Capsensium miserias, igni corrumpit: luctu atque caede omnia complentur. Denique, multis locis potitus, ac plerisque exercitu incruento, ad aliam rem adgreditur, non eàdem asperitate, quàm Capsensium, ceterùm haud secùs difficilem. Namque haud longè a flumine Mulucha, quod Jugurthae Bocchique regnum disjungebat, erat inter ceteram planitiem mons saxeus, mediocri castello satis patens, in immensum editus, uno perangusto aditu relicto: nam omnis naturà, velut opere atque consulto, praeceps. Quem locum Marius, quòd ibi regis thesauri erant, summà vī capere intendit. Sed ea res forte, quàm consilio, meliùs gesta. Nam castello virorum atque armorum satis, magna vis frumenti, et fons aquae; aggeribus turribusque et aliis machinationibus locus importunus; iter castellanorum angustum admodum, utrimque praecisum. Vineae cum ingenti periculo frustrà agebantur: nam, cum eae paullùm processerant, igni aut lapidibus corrumpebantur; milites neque pro opere consistere propter iniquitatem loci, neque inter vineas sine periculo administrare: optumus quisque cadere, aut sauciari; ceteris metus angere.

XCIII. At Marius, multis diebus et laboribus consumtis, anxius trahere cum animo, omitteretne incipitum, quoniam frustrà erat, an fortunam opperiretur, quâ saepè prosperè usus. Quae cùm multos dies, noctesque, aestuans agitare, fortè quidam Ligus, ex cohortibus auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus, haud procul ab latere castelli, quod avorsum proeliantibus erat, animum advortit inter saxa repentis cochleas: quarum cùm unam atque alteram, dein plures, peteret, studio legundi paullatim propè ad summum montis egressus est. Ubi, postquam solitudinem intellexit, more humani ingenii, cupido ignara visundi invadit. Et fortè in eo loco grandis ilex coa-luerat inter saxa, paullulùm modò prona, dein flexa, atque aucta in altitudinem, quò cuncta gignentium natura fert: cujus ramis modò, modò eminentibus saxis, nisus, Ligus castelli planitiem perscribit, quòd cuncti Numidae intenti proeliantibus aderant. Exploratis omnibus, quae mox usui fore ducebat, eàdem regreditur, non temere, uti escenderat, sed tentans omnia, et circumspiciens. Itaque Marium properè adit, acta edocet, hortatur, ab ea parte, quâ ipse escenderat, castellum tentet: pollicetur sese itineris periculique ducem. Marius cum Ligure, promissa cognitum, ex praesentibus misit: quorum uti cujusque ingenium erat, ita rem difficilem aut facilem nunciavere. Consul animus tamen paullùm arrectus. Itaque, ex copia tubicinum et cornicinum, numero quinque quàm velocissimos delegit, et cum his, praesidio qui forent, quatuor centuriones: omnis Liguri parere jubet, et ei negotio proximum diem constituit.

XCIV. Sed, ubi ex praecepto tempus visum, paratis compositisque omnibus, ad locum pergit. Ceterùm illi qui centuriis praeerant, praedocti ab duce ar-

ma ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti prospectus, nisusque per saxa faciliùs foret: super terga gladii, et scuta; verùm ea Numidica ex coriis, ponderis gratiâ simul, et offensa quò leviùs streperent. Igitur praegrediens Ligus saxa, et si quae vetustate radices eminebant, laqueis vinciebat, quibus adlevati, [milites] faciliùs escenderent: interdum timidos insolentiâ itineris levare manu: ubi paullò asperior adscensus, singulos prae se inermos mittere; deinde ipse cum illorum armis sequi: quae dubia nisui videbantur, potissimum tentare; ac, saepius eadem adscendens descendensque, dein statim digrediens, ceteris audaciam addere. Igitur, diu multumque fatigati, tandem in castellum perveniunt, desertum ab ea parte; quòd omnes, sicuti aliis diebus, advorsum hostis adcrant. Marius, ubi ex nunciis, quae Ligus egerat, cognovit, quamquam toto die intentos proelio Numidas habuerat, tum verò, cohortatus milites, et ipse extra vineas egressus, testudine actâ succedere, et simul hostem tormentis sagittariisque et funditoribus eminus terrere. At Numidae, saepe antea vineis Romanorum subvorsis, item incensis, non castelli moenibus sese tutabantur, sed pro muro dies noctesque agitare; maledicere Romanis, ac Mario vecordiam objectare; militibus nostris Jugurthae servitium minari; secundis rebus feroces esse. Interim, omnibus, Romanis hostibusque, proelio intentis, magnâ utrimque vi, pro gloria atque imperio his, illis pro salute, certantibus, repente a tergo signa canere: ac primò mulieres et pueri, qui visum processerant, fugere; deinde, uti quisque muro proximus erat; postremò cuncti, armati inermesque. Quòd ubi accidit, eò acriùs Romani instare, fundere, ac plerosque tantummodo sauciare, dein super occisorum corpora vadere; avidi gloriae,

certantes murum petere; neque quemquam omnium praedâ morari. Sic fortè correcta, Marii temeritas gloriam ex culpa invenit.

XCV. CETERUM, dum ea res geritur, L. Sulla, quaestor, cum magno equitatu in castra venit; quos uti ex Latio et a sociis cogeret, Romae relictus erat. Sed, quoniam tanti viri res admonuit, idoneum visum est de natura cultuque ejus paucis dicere: neque enim alio loco de Sullae rebus dicturi sumus; et L. Sisen-na, optumè et diligentissumè omnium, qui eas res dixere, persecutus, parum mihi libero ore locutus videtur. Igitur Sulla gentis patriciae, familiâ prope jam extinctâ majorum ignaviâ, litteris Graecis atque Latinis juxtâ atque doctissumè eruditus, animo ingenti, cupidus voluptatum, sed gloriae cupidior: otio luxurioso; tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quòd de uxore potuit honestiùs consuli: facundus, callidus, et amicitia facilis: ad simulanda negotia altitudo ingenii incredibilis: multarum rerum, ac maxumè pecuniae, largitor. Atque, felicissimo omnium ante civilem victoriam, numquam super industriam fortuna fuit; multique dubitavere, fortior, an felicior, esset: nam, postea quae fecerit, incertum habeo, pudeat magis, an pigeat, disserere.

XCVI. Igitur Sulla, ut suprâ dictum, postquam in Africam atque in castra Marii cum equitatu venit, rudis antea et ignarus belli, sollertissimus omnium in paucis tempestatibus factus est. Ad hoc, milites benignè adpellare; multis rogantibus, aliis per se ipse, dare beneficia, invitus accipere: sed ea properantiùs, quàm aes mutuum, reddere; ipse ab nullo repetere: magis id laborare, ut illi quàm plurimi deberent: joca atque seria cum humillumis agere: in operibus, in agmine, atque ad vigilias multus adesse: neque inte-

rim, quod prava ambitio solet, consulis, aut cujusquam boni, famam laedere: tantummodo neque consilio, neque manu, priorem alium pati; plerosque antevenire. Quis rebus brevì Mario militibusque carissimus factus.

XCVII. At Jugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos munitos et sibi utilis simul, et magnam pecuniam, amiserat, ad Bocchum nuncios mittit, quàm primùm in Numidiam copias adduceret: proelii faciundi tempus adesse. Quem ubi cunctari accepit, dubium belli atque pacis rationes trahere; rursus, uti antea, proximos donis corrumpit, ipsique Mauro pollicetur Numidiae partem tertiam, si aut Romani Africâ expulsi, aut, integris suis finibus, bellum compositum foret. Eo praemio illectus, Bocchus cum magna multitudine Jugurtham accedit. Ita amborum exercitu conjuncto, Marium, jam in hiberna proficiscentem, vix decimâ parte diei reliquâ, invadunt: ratî noctem, quae jam aderat, victis sibi munimento fore, et, si vicissent, nullo impedimento, quia locorum scientes erant; contrâ Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem. Igitur, simul consul ex multis de hostium adventu cognovit, et ipsi hostes aderant, et priusquam exercitus aut instrui, aut sarcinas colligere, denique antequam signum, aut imperium ullum accipere, quivit, equites Mauri atque Gaetuli, non acie, neque ullo more proelii, sed catervatim, uti quosque fors conglobaverat, in nostros concurrunt; qui omnes, trepidi improviso metu, ac tamen virtutis memores, aut arma capiebant, aut capientis alios ab hostibus defendebant: pars equos descendere, obviam ire hostibus: pugna latrocinio magis, quàm proelio, similis fieri. Sine signis, sine ordinibus, equites pedites permixti caedere alios, alios obtruncare, multos, contra advor-

sos acerrumè pugnantis, ab tergo circumvenire : neque virtus neque arma satìs tegere, quòd hostes numero plures, et undique circumfusi : denique Romani veteres, novique, et ob ea scientes belli, si quos locus, aut casus conjunxerat, orbes facere ; atque ita ab omnibus partibus simul tecti et instructi hostium vim sustentabant.

XCVIII. NEQUE in eo tam aspero negotio territus Marius, aut magis, quàm antea, demisso animo, fuit : sed cum turma sua, quam ex fortissimis magis, quàm familiarissimis, paraverat, vagari passim ; ac modò laborantibus suis succurrere, modò hostis, ubi confertissimi obstiterant, invadere : manu consulere militibus, quoniam imperare, conturbatis omnibus, non poterat. Jamque dies consumtus erat, cùm tamen barbari nihil remittere, atque, uti reges praeceperant, noctem pro se rati, acriùs instare. Tum Marius ex copia rerum consilium trahit, atque, uti suis receptui locus esset, collis duos propinquos inter se occupat : quorum in uno, castris parum amplo, fons aquae magnus erat ; alter usui opportunus, quia, magnà parte editus et praeceps, pauca munimenta quacrebat. Ceterùm apud aquam Sullam cum equitibus noctem agitare jubet. Ipse paullatim dispersos milites, neque minùs hostibus conturbatis, in unum contrahit : dein cunctos pleno gradu in collem subducit. Ita reges, loci difficultate coacti, proelio deterrentur ; neque tamen suos longiùs abire sinunt, sed, utroque colle multitudine circumdato, effusi consedere. Dein crebris ignibus factis, plerumque noctis barbari suo more laetari, exsultare, strepere vocibus : ipsi duces feroces, quia non fugerent, pro victoribus agere. Sed ea cuncta Romanis ex tenebris et editioribus locis facilia visu, magnoque hortamento, erant.

XCIX. PLURIMUM verò Marius imperitiâ hostium confirmatus, quàm maxumum silentium haberi jubet : ne signa quidem, uti per vigilias solebant, canere : deinde, ubi lux adventabat, defessis jam hostibus, et paullò antè somno captis, de improvviso vigiles, item cohortium, turmarum, legionum tubicines, simul omnes, signa canere, milites clamorem tollere, atque portis erumpere. Mauri atque Gaetuli, ignoto et horribili sonitu repentè excitì, neque fugere, neque arma capere, neque omnino facere aut providere quidquam, poterant : ita cunctos strepitu, clamore, nullo subveniente, nostris instantibus, tumultu, terrore, formido, quasi vecordia, ceperat. Denique omnes fusi fugatique : arma et signa militaria pleraque capta : pluresque eo proelio, quàm omnibus superioribus, interemti : nam somno et metu insolito impedita fuga.

C. DEIN Marius, uti coeperat, in hiberna ; quae propter commeatum in oppidis maritumis agere decreverat : neque tamen secors victoriâ, aut insolens, factus ; sed pariter, ac in conspectu hostium, quadrato agmine incedere. Sulla cum equitatu apud dextumos, in sinistra A. Manlius cum funditoribus et sagittariis, praeterea cohortes Ligurum, curabat : primos et extremos cum expeditis manipulis tribunos locaverat. Perfugac, minumè cari et regionum scientissimi, hostium iter explorabant : simul consul, quasi nullo imposito, omnia providere ; apud omnes adesse ; laudare, increpare merentis. Ipse armatus intentusque, item milites cogebat ; neque secus, atque iter facere, castra munire ; excubitum in portas cohortis ex legionibus ; pro castris equites auxiliosos mittere : praeterea alios super vallum in munimentis locare, vigilias ipse circumire, non diffidentiâ futuri, quae imperavisset, quàm uti militibus exaequatus cum imperatore la-

bos volentibus esset. Et sanè Marius, illo et aliis temporibus belli, pudore magis, quàm malo, exercitum coërcebat : quod multi per ambitionem fieri aiebant ; pars, quòd a pueritia consuetam duritiam, et alia, quae ceteri miserias vocant, voluptati habuisset. Nisi tamen res publica pariter, ac saevissimo itinere, bene atque detorè gesta.

CI. Igitur quarto denique die haud longè ab oppido Ciria undique simul speculatores citi sese ostendunt : quà re hostis adesse intelligitur. Sed, quia divorsi redeunt, alius ab alia parte, atque omnes idem significabant ; consul, incertus quonam modo aciem instrueret, nullo ordine commutato, advorsum omnia paratus, ibidem opperitur. Ita Jugurtham spes frustrata, qui copias in quatuor partes distribuerat, ratus ex omnibus aequè aliquos ab tergo hostibus venturos. Interim Sulla, quem primùm adtigerant, cohortatus suos, turmatim et quàm maxumè confertis equis ipse aliique Mauros invadunt : ceteri, in loco manentes, ab jaculis eminus emissis corpora tegere, et, si qui in manus venerant, obtruncare. Dum eo modo equites proeliantur, Bocchus cum peditibus, quos Volux, filius ejus, adduxerat, neque in priore pugna, in itinere morati, adfuerant, postremam Romanorum aciem invadunt. Tum Marius apud primos agebat, quòd ibi Jugurtha cum plurimis erat. Dein Numida, cognito Bocchi adventu, clam cum paucis ad pedites convortit : ibi Latinè (nam apud Numantiam loqui didicerat) exclamat, nostros frustrà pugnare ; paullò ante Marium suà manu interfectum : simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugna, satis impigrè occiso peditate nostro, cruentaverat. Quod ubi milites acceperunt, magis atrocitate rei, quàm fide nuncii, terrentur : simulque barbari animos tollere,

et in percussos acriùs incedere. Jamque paullùm ab fuga aberant, cùm Sulla, profligatis, quos advorsùm ierat, Mauris ab latere incurrit. Bocchus statim avortitur. At Jugurtha, dum sustentare suos, et prope jam adeptam victoriam retinere, cupit, circumventus ab equitibus, dextrâ, sinistrâ omnibus occisis, solus inter tela hostium vitabundus erumpit. Atque interim Marius, fugatis equitibus, occurrit auxilio suis, quos pelli jam acceperat. Denique hostes undique fusi. Tum spectaculum horribile campis patentibus: sequi, fugere; occidi, capi; equi, viri afflicti; ac multi, vulneribus acceptis, neque fugere posse, neque quietem pati: niti modò, ac statim concidere: postremò omnia, quâ visus erat, constrata telis, armis, cadaveribus; et inter ea humus infecta sanguine.]

CII. POSTEA loci consul, haud dubiè jam victor, pervenit in oppidum Cirtam, quò initio profectus intenderat. Eò pòst diem quintum, quàm iterum barbari malè pugnaverant, legati a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, duo quàm fidissimos ad eum mitteret: velle de se, et de populi Romani commodo, cum iis disserere. Ille statim L. Sullam et A. Manlium ire jubet. Qui quamquam acciti ibant, tamen placuit verba apud regem facere, ingenium aut avorsum uti flecterent, aut cupidum pacis vehementiùs accenderent. Itaque Sulla, cujus facundiae, non aetati, a Manlio concessum, pauca verba hujusmodi locutus: “ Rex Bocche, magna nobis laetitia, cùm te, “ talem virum, dii monuere, uti aliquando pacem, “ quàm bellum, mallet; neu te optimum cum pessimo omnium Jugurthâ miscendo commaculares; si “ mul nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter “ te errantem et illum sceleratissimum persequi. Ad “ hoc, populo Romano jam inopi visum amicos, quàm

“ servos, quacrere : tutiùs rati volentibus, quàm co-
“ actis, imperitare. Tibi verò nulla opportunior nos-
“ trâ amicitîâ : primùm, quòd procul absumus, in quo
“ offensae minumùm, gratia par, ac si prope adesse-
“ mus ; dein, quòd parentes abunde habemus, amico-
“ rum neque nobis, neque cuiquam omnium, satis.
“ Atque hoc utinam a principio tibi placuisset ! pro-
“ fectò ex populo Romano ad hoc tempus multò plura
“ bona accepisses, quàm mala perpressus esses. Sed,
“ quoniam humanarum rerum Fortuna pleraque regit,
“ cui scilicet placuisse et vim et gratiam nostram ex-
“ periri ; nunc, quando per illam licet, festina, atque,
“ ut coepisti, perge. Multa atque opportuna habes,
“ quòd faciliùs errata officiis superes. Postremò hoc
“ in pectus tuum demitte, nunquam populum Roma-
“ num beneficiis victum : nam, bello quid valeat, tu-
“ te scis.” Ad ea Bocchus placidè et benignè ; simul
pauca pro delicto verba facit : se non hostili animo,
sed regnum tutatum, arma cepisse ; nam Numidiae
partem, unde vi Jugurtham expulerat, jure belli suam
factam, eam vastari ab Mario pati nequivisse : prae-
terea, missis antea Romam legatis, repulsum ab ami-
citiâ. Ceterùm vetera omittere, ac tum, si per Ma-
rium liceret, legatos ad senatum missurum. Dein,
copiâ factâ, animus barbari ab amicis flexus, quos Ju-
gurtha, cognitâ legatione Sullae et Manlii, metuens id
quod parabatur, donis corruerat.

CIII. MARIUS interea, exercitu in hibernis compo-
sito, cum expeditis cohortibus et parte equitatûs pro-
ficiscitur in loca sola, obsessum turrim regiam, quò
Jugurtha perfugas omnis praesidium imposuerat. Tum
rursus Bocchus, seu reputando, quae sibi duobus proe-
liis venerant, seu admonitus ab amicis, quos incorrup-
tos Jugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum

quinque delegit, quorum et fides cognita, et ingenia validissima erant. Eos ad Marium, ac dein, si placeat, Romam legatos ire jubet: agendarum rerum, et quocumque modo belli componendi, licentiam permittit. Illi maturè ad hiberna Romanorum proficiscuntur: deinde, in itinere a Gaetulis latronibus circumventi spoliatique, pavidi, sine decore ad Sullam perfugiunt, quem consul, in expeditionem proficiscens, pro praetore reliquerat. Eos ille non pro vanis hostibus, ut meriti erant, sed adcuratè ac liberaliter habuit; quare barbari et famam Romanorum avaritiae falsam, et Sullam ob munificentiam in sese amicum, rati. Nam etiam tum largitio multis ignara: munificus nemo putabatur, nisi pariter volens: dona omnia in benignitate habebantur. Igitur quaestori mandata Bocchi patefaciunt; simul ab eo petunt, uti fautor consultorque sibi adsit: copias, fidem, magnitudinem regis sui, et alia, quae aut utilia aut benevolentiae credebant, oratione extollunt: dein, Sullà omnia pollicito, docti, quo modo apud Marium, item apud senatum verba facerent, circiter dies XL. ibidem opperiuntur.

CIV. MARIUS, postquam, infecto, quo intenderat, negotio, Cirtam redit, de adventu legatorum certior factus, illosque et Sullam venire jubet, item L. Bellienum praetorem Uticà, praeterea omnis undique senatorii ordinis, quibuscum mandata Bocchi cognoscit. Legatis potestas eundi Romam fit ab consule: interea induciae postulabantur. Ea Sullae et plerisque placere: pauci ferociùs decernunt, scilicet ignari humanarum rerum, quae, fluxae et mobiles, semper in adversa mutant. Ceterùm Mauri, impetratis omnibus rebus, tres Romam profecti cum Cn. Octavio Rufo, qui quaestor stipendium in Africam portaverat; duo ad regem redeunt. Ex his Bocchus, cùm cetera, tum

maximè benignitatem et studium Sullae lubens accepit. Romae legatis ejus, postquam errasse regem, et Jugurthae scelere lapsum, deprecati sunt, amicitiam et foedus petentibus, hoc modo respondetur: “ Senatus, et populus Romanus beneficii et injuriae memor esse solet: ceterum Boccho, quoniam poenitet, delicti gratiam facit: foedus et amicitia dabuntur, cum meruerit.”

CV. QUIBUS rebus cognitis, Bocchus per litteras a Mario petivit, uti Sullam ad se mitteret, cujus arbitratu de communibus negotiis consuleretur. Is missus cum praesidio equitum atque peditum, funditorum Balearium: praeterea sagittarii, et cohors Peligna cum velitaribus armis, itineris properandi caussa: neque his secus, atque aliis armis, advorsum tela hostium, quod ea levia sunt, muniti. Sed itinere, quinto denique die, Volux, filius Bocchi, repente in campis patentibus cum mille non amplius equitibus sese ostendit: qui, temere et effuse euntes, Sullae aliisque omnibus et numerum ampliorem verò, et hostilem metum efficiebant. Igitur sese quisque expedire, arma atque tela tentare, intendere: timor aliquantus, sed spes amplior, quippe victoribus, et advorsum eos, quos saepe vicerunt. Interim equites, exploratum praemissi, rem, ut erat, quietam nunciant.

CVI. VOLUX adveniens quaestorem adpellat: se a patre Boccho obviam illis simul, et praesidio, missum. Deinde eum et proximum diem sine metu conjuncti eunt. Post, ubi castra locata, et diei vesper erat, repente Maurus incerto vultu ad Sullam adcurrit: sibi ex speculatoribus cognitum, Jugurtham haud procul abesse. Simul, uti noctu clam secum profugeret, rogat atque hortatur. Ille animo feroci negat, se toties fasum Numidam pertimescere: virtuti suorum satis

credere: etiam si certa pestis adesset, mansurum potiùs, quàm, proditis, quos ducebat, turpi fugà incertae, ac forsitan pòst paullò morbo interiturae, vitae parceret. Ceterùm, ab eodem monitus, uti noctu proficiscerentur, consilium adprobat: ac statim milites coenatos esse, in castris ignis quàm creberrumos fieri, dein primà vigilià silentio egredi, jubet. Jamque, nocturno itinere fessis omnibus, Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur, cùm equites Mauri nunciant Jugurtham circiter duàm millium intervallo antè con-sedissee. Quod postquam auditum, tum verò ingens metus nostros invadit: credere proditos a Voluce, et insidiis circumventos. Ac fuere, qui dicerent manu vindicandum, neque apud illum tantum scelus inultum relinquendum.

CVII. At Sulla, quamquam eadem aestumabat, tamen ab injuria Maurum prohibet: suos hortatur, uti fortem animum gererent: saepe antea paucis strenuis advorsum multitudinem bene pugnatum: quantò sibi in proelio minùs pepercissent, tantò tutiores fore: nec quemquam decere, qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium petere, in maxumo metu nudum et caecum corpus ad hostis vortere. Deinde Volucem, quoniam hostilia faceret, maxumum Jovem obtestatus, ut sceleris atque perfidiae Bocchi testis adesset, castris abire jubet. Ille lacrumans orare, ne ea crederet: nihil dolo factum; magis calliditate Jugurthae, cui speculanti iter suum cognitum esset. Ceterùm, quoniam neque ingentem multitudinem haberet, et spes opesque ejus ex patre suo penderent, illum nihil palam ausurum, cùm ipse filius testis adesset: quare optimum factum videri, per media ejus castra palam transire: sese, vel praemissis, vel ibidem relictis Mauris, solum cum Sulla iturum. Ea res, ut in tali nego-

tio, probata, ac statim profecti: quia de improvviso accesserant, dubio atque haesitante Jugurthâ, incolumes transeunt. Deinde paucis diebus, quò ire intenderant, perventum.

CVIII. Ibi cum Boccho Numida quidam, Aspar nomine, multùm et familiariter agebat, praemissus ab Jugurtha, postquam Sullam accitum audierat, orator, et subdolè speculatum Bocchi consilia: praeterea Dabar, Massugrae filius, ex gente Masinissae, ceterùm materno genere impar; pater ejus ex concubina ortus erat; Mauro ob ingenii multa bona carus acceptusque: quem Bocchus, fidum Romanis multis antea tempestatibus expertus, illico ad Sullam nunciatum mittit, paratum sese facere, quae populus Romanus vellet: colloquio diem, locum, tempus ipse deligeret: consulta sese omnia cum illo integra habere: neu Jugurthae legatum pertimesceret, quò res communis licentiùs gereretur; nam ab insidiis ejus aliter caveri nequivisse. Sed ego comperior, Bocchum magis Punicâ fide, quàm ob quae praedicabat, simul Romanos et Numidam spe pacis adtinuisse, multùmque cum animo suo volvere solitum, Jugurtham Romanis, an illi Sullam, traderet: lubidinem advorsùm nos, metum pro nobis suasisse.

CIX. Igitur Sulla: pauca coram Aspare locuturum; cetera occultè, aut nullo aut quàm paucissimis praesentibus: simul edocet, quae responderentur. Postquam, sicuti voluerat, congressi, dicit, se, missum a consule, venisse quaesitum ab eo, pacem, an bellum, agitaturus foret. Tum rex, uti praeceptum, post diem decimum redire jubet; ac, nihil etiam nunc decrevisse, sed illo die responsurum. Deinde ambo in sua castra digressi. Sed, ubi plerumque noctis processit, Sulla a Boccho occultè arcessitur: ab utroque tan-

tummodo fidi interpretes adhibentur : praeterea Dabar internuncius, sanctus vir, et ex sententia ambo-
bus. Ac statim sic rex incipit :

CX. " NUMQUAM ego ratus sum fore, uti, rex maxu-
" mus in hac terra, et omnium quos novi, privato ho-
" mini gratiam deberem. Et hercle, Sulla, ante te
" cognitum, multis orantibus, aliis ultro, egomet opem
" tuli, nullius indigui. Id imminutum, quod ceteri
" dolere solent, ego laetor : fuerit mihi eguisse ali-
" quando amicitiae tuae, quâ apud animum meum
" nihil carius habeo. Id adeò experiri licet : arma,
" viros, pecuniam, postremò quidquid animo lubet,
" sume, utere : et, quoad vives, numquam redditam
" gratiam putaveris : semper apud me integra erit :
" denique nihil, me sciente, frustrâ voles. Nam, ut
" ego existumo, regem armis, quàm munificentia, vinci
" minùs flagitiosum. Ceterùm de re publicâ vestrà,
" cujus curator huc missus es, paucis accipe. Bellum
" ego populo Romano neque feci, neque factum um-
" quam volui : finis meos advorsum armatos armis tu-
" tus sum. Id omitto, quando vobis ita placet : geri-
" te, uti voltis, cum Jugurtha bellum. Ego flumen
" Mulucham, quod inter me et Micipsam fuit, non
" egrediar, neque Jugurtham id intrare sinam. Prae-
" terea, si quid meque vobisque dignum petiveris, haud
" repulsus abibis."

CXI. Ad ea Sulla pro se breviter et modicè, de pace et de communibus rebus multis, disseruit. Denique regi patefacit, quod polliceatur, senatum et populum Romanum, quoniam ampliùs armis valuissent, non in gratiam habituros : faciendum aliquid, quod illorum magis, quàm sua, retulisse videretur : id adeò in promptu esse, quoniam Jugurthae copiam haberet : quem si Romanis tradidisset, fore, uti illi plurimum

deberetur; amicitiam, foedus, Numidiaem partem, quam nunc peteret, ultrò adventuram. Rex primò negitare: adfinitatem, cognationem, praeterea foedus intervenisse: ad hoc metuere, ne, fluxâ fide usus, popularium animos avorteret, quis et Jugurtha carus, et Romani invisi erant. Denique, saepius fatigatus, leniter et ex voluntate Sullae omnia se facturum promittit. Ceterum ad simulandam pacem, cujus Numida, defessus bello, avidissimus, quae utilia visa, constituunt. Ita, composito dolo, digrediuntur.

CXII. At rex postero die Asparem, Jugurthae legatum, adpellat: sibi per Dabarem ex Sulla cognitum, posse conditionibus bellum poni: quamobrem regis sui sententiam exquireret. Ille laetus in castra Jugurthae venit. Deinde, ab illo cuncta edoctus, properato itinere, post diem octavum redit ad Bocchum, et ei nunciat, Jugurtham cupere omnia, quae imperarentur, facere; sed Mario parum confidere: saepe antea cum imperatoribus Romanis pacem conventam frustrâ fuisse. Ceterum Bocchus, si ambobus consultum et ratam pacem vellet, daret operam, ut unâ ab omnibus, quasi de pace, in colloquium veniretur, ibique sibi Sullam traderet: cum talem virum in potestatem haberet, fore, uti jussu senatûs atque populi Romani foedus fieret: neque hominem nobilem, non suâ ignaviâ, sed ob rempublicam, in hostium potestate relictum iri.

CXIII. Haec Maurus secum ipse diu volvens tandem promisit; ceterum dolo, an verè, parum comperimus. Sed plerumque regiae voluntates, ut vehementes, sic mobiles, saepe ipsae sibi advorsae. Postea, tempore, et loco constituto, [in colloquium uti de pace veniretur] Bocchus Sullam modò, modò Jugurthae legatum adpellare, benignè habere, idem ambo-

bus polliceri. Illi pariter laeti, ac spei bonae pleni. Sed nocte eâ, quae proxima fuit ante diem colloquio decretum, Maurus, adhibitis amicis, ac statim immutatâ voluntate remotis, dicitur secum ipse multa agitavisse, vultu [colore ac motu] corporis pariter, atque animo, varius: quae scilicet, tacente ipso, occulta pectoris patefecisse. Tamen postremò Sullam arcessiri jubet, et ex ejus sententia Numidae insidias tendit. Deinde, ubi dies advenit, et ei nunciatum est Jugurtham haud procul abesse, cum paucis amicis et quaestore nostro, quasi obviis honoris causâ, procedit in tumultum, facillimum visu insidiantibus. Eodem Numida cum plerisque necessariis suis, inermis, ut dictum, accedit; ac statim, signo dato, undique simul ex insidiis invaditur. Ceteri obtruncati: Jugurtha Sullae victus traditur, et ab eo ad Marium deductus.

CXIV. PER idem tempus advorsum Gallos ab ducebis nostris, Q. Caepione et M. Manlio, malè pugnatum; quo metu Italia omnis contremuerat. Illique et, inde ad nostram memoriam, Romani sic habuere: alia omnia virtuti suae prona esse; cum Gallis pro salute, non pro gloria, certare. Sed, postquam bellum in Numidia confectum, et Jugurtham vinctum adduci Romam nunciatum est, Marius consul absens factus, et ei decreta provincia Gallia: isque Kalendis Januariis magnâ gloriâ consul triumphavit. Eâ tempestate spes atque opes civitatis in illo sitae.

FINIS.

The following SCHOOL BOOKS are published by STIRLING & SLADE.

1. An Abridgment of AINSWORTH'S DICTIONARY, English and Latin, designed for the use of Schools. By THOMAS MORELL, D. D. A new edition, carefully revised, corrected, and compared with the best Authorities; to which is prefixed a List of Roman Authors, and the best Editions of their Works. By W. DUNCAN, E. C. P. Price 15s. bound.

2. A New LATIN-ENGLISH DICTIONARY, containing all the words proper for reading the classic writers, with the authorities subjoined. To which is prefixed, An ENGLISH-LATIN DICTIONARY, carefully compiled from the best Authors. By the late Rev. WILLIAM YOUNG, Editor of Ainsworth's Dictionary. A new edition, in which the quantities have been attended to with the greatest care, and the whole rendered much more correct than any former edition. Price 13s. 6d. bound.

3. The RUDIMENTS of the LATIN TONGUE; or, a plain and easy introduction to Latin Grammar; wherein the principles of the Language are methodically digested, both in English and Latin. With useful Notes and Observations, explaining the terms of grammar, and farther improving its rules. By THOMAS RUDDIMAN, A. M. 12mo. Price 1s. 6d. bound.

4. GRAMMATICÆ LATINÆ INSTITUTIONES, facili, et ad puerorum captum accommodatæ methodo perscriptæ. Thoma Ruddimano, A. M. auctore. Editio decima sexta. 12mo. Price 3s. bound.

5. GRAMMATICAL EXERCISES; or, an exemplification of the several Moods and Tenses, and of the principal Rules of Construction, consisting chiefly of Moral Sentences, collected out of the best Roman authors, and translated into English, to be rendered back

into Latin ; the Latin words being set in the opposite column. Revised by Mr Carson, Rector of the High School of Edinburgh. 18mo. Price 2s. bound.

6. An INTRODUCTION to LATIN SYNTAX ; or, an exemplification of the Rules of Construction, as delivered in Mr Ruddiman's Rudiments, without anticipating posterior rules. Containing, 1st, The Rules of Syntax, with a brief Illustration. 2d, Explanatory Notes. 3d, Examples taken for the most part from Classic Authors. 4th, English Exercises. To which is subjoined, an Epitome of Ancient History, from the Creation to the Birth of Christ. To which is added, a proper Collection of Historical and Chronological Questions ; with a copious Index. By JOHN MAIR, A. M. Revised, and Notes added, by Mr Carson, Rector of the High School of Edinburgh. 12mo. Price 2s. 6d. bound.

7. EUTROPII HISTORIÆ ROMANÆ BREVIARIUM. Price 1s. 2d. bound.

8. NOVUM TESTAMENTUM Domini Nostri Jesu Christi. Interprete Theodoro Beza. Editio nova et accuratissima. 12mo. Price 3s. 6d. bound.

9. C. JULII CÆSARIS COMMENTARII. In usum Schol. 12mo. Price 3s. 6d. bound.

10. QUINCTILIANI de Institutione Oratoria Libri duodecim. Juxta edit. Gottingen. Jo. MAT. GESNERI. 2 tom. 18mo. Price 10s. boards.

11. PUBLII VIRGILII MARONIS BUCOLICA, GEORGICA, et ÆNEIS ; ad optimorum exemplarium fidem recensita, in usum scholarum. Demy 18mo. Price 2s. 6d. bound.

12. P. VIRGILII MARONIS OPERA, in usum Delphini, juxta editionem novissimam Parisiensem. Editio nova, prioribus longe emendatior ; cui accedit, præter Indicem locupletissimum, Clavis Metrico-Virgiliana. Studio et cura G. DUNCAN, E. C. P. 8vo. Price 11s. bound.

13. The WORKS of HORACE, Latin and English, translated by C. Smart, A. M. A new edition, carefully corrected. 2 vols. 18mo. Price 8s. bound.

14. QUINTI HORATII FLACCI Opera Omnia ; ad optimorum exemplarium fidem recensita. Editio nova. 18mo. Price 2s. bound.

15. GRADUS AD PARNASSUM, sive Novus Synonymorum, Epithetorum, Versuum ac Phrasium Poeticarum Thesaurus. A new edition.

16. LIVII HISTORIÆ Libri quinque priores ; cura Dymock. 12mo. Price 3s. bound.

17. TACITI Opera Omnia, in usum Schol. Revised by Mr Carson, Rector of the High School of Edinburgh. 8vo. Stereotype. Price 12s. bound.

18. CICERONIS ORATIONES Selectæ ; containing, also, the Treatises De Senectute and De Amicitia, with a Selection from the Familiar Epistles. By the late Professor CHRISTISON of Edinburgh. Price 4s. bound.

19. ——— DE FINIBUS, et De Officiis, with a Selection from the Philosophical Works. By the late Professor CHRISTISON. Price 4s. bound.

These Extracts from Cicero are printed uniformly in Brevier 18mo. from Ernesti's edition, and have been carefully corrected.

20. ELEMENTA LINGUÆ GRÆCÆ, studio Jacobi Moor, LL.D. A new edition, revised, improved, and completed, by Dr Neilson of Belfast. Price 6s. bound.

21. CORNELII SCHREVELII LEXICON MANUALE, Græco-Latinum, et Latino-Græcum. Studio atque opera JOSEPHI HILL, JOANNIS ENTICK, et GULIELMI BOWYER, nec non JACOB SMITH, S. T. P. adauctum. Insuper quoque ad calcem adjectæ sunt Sententiæ Græco-Latinæ, quibus omnia Græcæ linguæ primitiva comprehenduntur. Item Tractatus Duo : Alter de resolutione

Verborum, alior de Articulis; uterque perutilis, et æque desideratus. Hanc editionem xxi curavit et auctiorem fecit PARRUS STEELE, A. M. 8vo. Price 12s. bound.

22. COLLECTANEA GRÆCA MINORA, cum Notis Phil. et Lex. Edit. Prima. A Georgio Dunbar, A. M. in Acad. Edin. Ling. Græc. Prof. Price 7s. boards.

23. NOVUM TESTAMENTUM GRÆCE. E recensione MILLII et GRIESBACH. By A. DICKINSON. 12mo. Price 4s. bound.

N. B. Besides that in this edition the readings rejected by Griesbach as *spurious* are distinguished by brackets, while the *genuine* are prefixed, there are subjoined at the bottom of the page nearly 800 elliptical words.

24. COLLECTANEA GRÆCA MAJORA, tom. 3. Complectens excerpta ex duobus principibus oratoribus et variis poetis; cum Notis Philologicis. A Georgio Dunbar, A. M. in Acad. Edin. Ling. Græc. Prof. Price 15s. boards.

25. CLAVIS HOMERICA, Edit. nova, cleared of the numerous errors in all former editions. 8vo. Price 8s. boards.

26. HOMERI ILIAS, Gr. et Lat. Interpretatio Latina adjecta est ex Editione S. CLARKE. 2 vol. 12mo. Price 10s. bound.

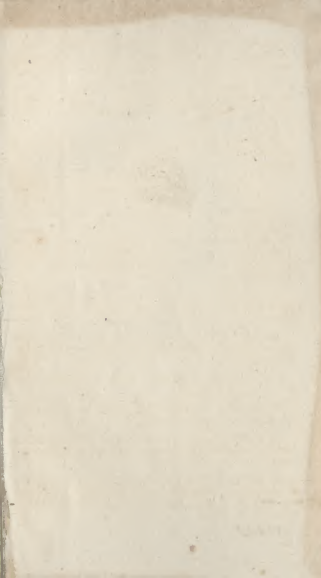
27. HOMERI ILIAS, Gr. et Lat. à CLARKE, 2 tom. 8vo. Price 18s. boards.

28. ——— ODYSSEA, Gr. et Lat. à CLARKE, 2 tom. 8vo. Price 18s. boards.

29. POTTER'S ANTIQUITIES OF GREECE, with an Appendix, by Professor DUNBAR of Edinburgh. 2 vols. 8vo. Price 26s. bound.

30. KENNETT'S ANTIQUITIES OF ROME; a new edition, embellished with engravings, beautifully executed on purpose for this edition. One vol. 8vo. Price 10s. 6d. boards.





11

and
Mr.



